Сиб 3272
ВА

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1977

На корицата

Голям златен диск с инкрустации от Вълчитрънското съкровище. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей, София

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Grand disque en or à incrustations, appartenant au trésor de Vălčitrăn. Age de bronze récent. Musée national archéologique, Sofia

Photo R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XIX

4

1977

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Сиф 3272 ВБ

ИЗТЕКЛА 30538/95

Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Проблемът за неолитната революция, дискусионно поле за специалистите, е един от възловите за праисторията. Особено значими за нас са въпросите за нейната продължителност и нейните резултати.

Под неолитна революция най-общо трябва да се разбира периодът на коренните промени в областта на икономиката, изразяващи се в преход към земеделие и скотовъдство като основни способи за производство на храна, преход от присвояващо към произвеждащо стопанство в един голям район на Предна Азия. Въпросът за характера на този процес и за термина при неговото обозначаване може да се счита разрешен в полза на „неолитна революция", и то в прекия смисъл — като понятие за *революционни* преобразувания в икономиката.[1] За икономическото съдържание на неолитната революция е писано твърде много.[2] Обективните предпоставки за това са разкопките на многобройни обекти от неолита в Предна Азия и тяхната историческа интерпретация. Основните ѝ положения се свеждат до появата на земеделието и скотовъдството и до принципни технологически промени в средствата за производство. Тези промени са неделимо свързани и диалектически се обуславят.

По проблемите на неолитната революция са писали изследователи, изхождащи от различни идеологически позиции. Ще се опитаме да изясним някои от тези проблеми в светлината на историческия материализъм.

1. Разногласията идват преди всичко по въпроса за продължителността на неолитната революция и критериите за определянето ѝ. Независимо че някои автори приемат революционността на този преход, те го поставят в рамките на 3—4 хилядолетия — Масон,[3] Квита[4]. Други са на мнение, че той достига до пълното въвеждане на металите и преди всичко на желязото — Чайлд,[5] Кол,[6] Брентиес,[7] напоследък и Пейков[8]. Трета група учени определят продължителността на неолитната революция (макар че не приемат този термин) на около 2 хиляди години — Хоол, Фланери, Нили.[9] В такива рамки поставят скока също Арутюнов и Хазанов,[10] Брейдвууд,[11] Новиков[12] и др. Според Фойстел процесът за отделно взет ареал е бил сравнително кратък.[13] Уайт приема, че земеделската (т. е. неолитната) революция обхваща около пет столетия.[14] Много малко са обаче авторите, които посочват критерий за определяне на продължителността ѝ.

От посочените по-горе основни елементи на неолитната революция земеделието стои в по-тясна връзка с техническите промени в оръдията на труда. Обобщените резултати от теренните проучвания в Югозападна Азия показват, че революцията в производството е предизвикана именно от земеделието. Появата му е резултат на скокообразно нарастналия контрол върху развитието на някои растения от страна на човека.[15]

При ловно-събирателското стопанство във всяка област съществува динамичен баланс

Семейние

между количеството на населението и неговите нужди за храна, от една страна, и количеството диворастящи храни и възможностите за лов, от друга. В сила е отношението:

$$A.B \leq C+D,$$

където A е количество на населението;
B — нужди на хората от храна;
C — количество (обем) дивораст ящи храни и
D — възможности за лов.

Ако балансът се наруши, например увеличаване на населението или намаляване на хранителните възможности на областта, то най-вероятният изход е миграция поне на част от него. Но ако в даден район съществува граничен (краен) баланс, т. е. горното отношение клони към равенство, то тогава всяка миграция от една област в друга в неговите рамки или от съседен район ще предизвика нарушаване на равновесието на голяма територия. Като причина за нарушаване на динамичния баланс в Близкия Изток през времето, непосредствено предхождащо неолита, обикновено се приема засушаването на големи райони в Азия след последното заледяване.[16] То предизвикало абсолютно намаляване на хранителните запаси, а оттук и необходимост от качествена промяна в начина на добиване на храна, в цялото стопанство.

Макар и важна, тази причина не е единствена за появата на произвеждащото стопанство. Трябва да се има пред вид, че основен фактор е екологическият,[17] т. е. наличието на определени диви видове растения и животни в някои по-високи части на Предна Азия.

Друга предпоставка се явяват натрупаните от мезолитните ловци и събиратели положителни знания — знания за заобикалящия ги свят на растения и животни, за производството на няколко десетки типа оръдия. И с право Масон разглежда предпоставките за неолитната революция в две основни групи: социални и природни.[18] Все пак трябва да се изтъкне още веднъж, че процесът на засушаване в Азия в края на плейстоцена е послужил като първодвигател на цялото последвало развитие.

Земеделието се появява на базата на култивирането на зърнени храни, чиито диви видове се срещат само в някои предпланински области.[19] Обаче поради благоприятните за присвояващо стопанство условия в тях земеделието не възниква там, а дори малко по-късно и по тази причина те изостават в развитието си.[20] Земеделието възниква в съседните полупланински райони, където мигриралите групи пренасят семена на дивораст ящи зърнени растения.[21] Изнасянето на семена извън екологичната зона на естественото им разпространение и първото засяване са факти с огромно значение. Като най-ранен център на първото земеделие се сочи планинската област Загрос, ограждаща Месопотамия от североизток.[22] Според други първото земеделие е възникнало на територията на Сирия и Палестина.[23] Най-вероятно е, че засяването на зърнени култури е започнало почти едновременно в няколко района на Близкия Изток, и то без преки влияния между тях. Вече през VII хил. пр. н. е. може да се очертае т. нар. „Плодороден полумесец“ (обр. 1). В цялата тази територия екологичните условия благоприятствуват за развитието на култивираните зърнени храни. А те имат редица положителни страни: висок урожай, сухо зърно, даващо възможност за съхранение, съдържат въглехидрати, скорбяла, мазнини, минерални соли и витамини — всичко това ги прави основа на живота. За един сравнително дълъг период от време „Плодородният полумесец“ запазва монопола си над земеделието.

Земеделското производство променя отношението между човека и растенията, което може да се изрази чрез отношението между целенасочения разход на човешка енергия (E) и получения в резултат на това растителен продукт (P).[24] И докато при събирателството това отношение се изразява чрез равенство, то при произвеждащото стопанство вече е налице неравенството:

$$E < P,$$

като разликата непрекъснато нараства. Това отношение е базата за осъществяване на разделението на труда.

Началото на земеделското производство е едновременно с началото на техническия преврат — появата на огладени оръдия на труда, култивиране на растения, одомашняване на животни, използуване на почвеното плодородие. Съвкупността им определя *техническия аспект* на неолитната революция. Земеделското производство в процеса на своето нарастване започва да играе ролята на *най-важен технологически аспект* на тази революция.

В периода на зараждане на аграрното производство земята е преди всичко предмет на труда, но в същото време е и средство за производство — почвеното плодородие играе

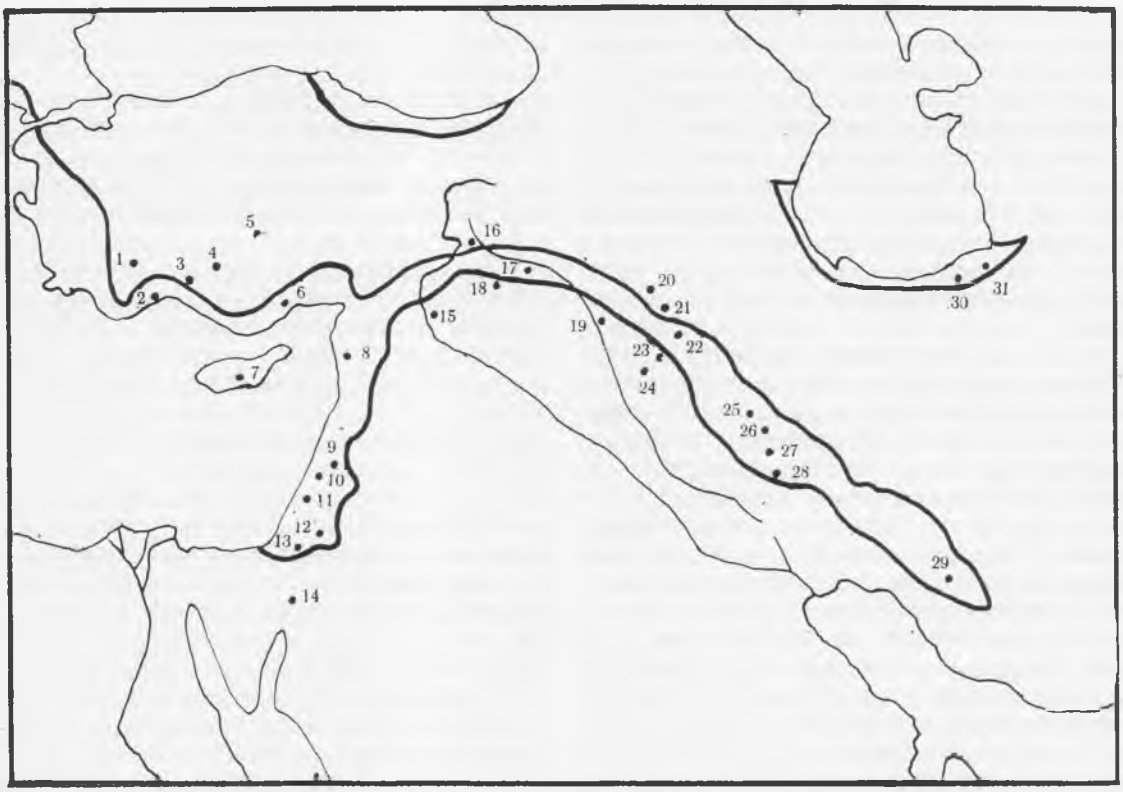

1

● *Обр. 1. Мезолитни и раннонеолитни паметници в Предна Азия: 1) Хачилар, 2) Белдиби, 3) Суберде, 4) Чатал Хюйюк, 5) Асикли Хюйюк, 6) Мерсин,7) Хирохития, 8) Рас Шамра, 9) Рамад, 10) Ейнан, 11) Мунхата, 12) Йерихон, 13) Пустинни пещерни селища, 14) Бейда, 15) Мурейбит, 16)Чайьоню Тепеси, 17) Тел Сотто, Ярим тепе 1 и 2, 18) Халаф, 19) Хасуна, 20) Зави Чеми, 21) Шанидар, 22) Карим Шахир, 23) Джармо, 24) Матара, 25) Тепе Асиаб, 26) Тепе Сораб, 27) Тепе Гуран, 28) Али Кош, 29) Тал-и-Мушки, 30) Хату, 31) Белт*
Fig. 1. Monuments mésolithiques et paléonéolithiques en Asie Antérieure: 1) Hačilar, 2) Beldibi, 3) Suberde, 4) Čatal Hjujjuk, 5) Asikli Hjujjuk, 6) Mersin, 7) Hirohitija, 8) Ras Samra, 9) Ramad, 10) Ejnan, 11) Munhata, 12) Jerihon, 13) Localités troglodytiques désertiques, 14) Bejda, 15) Murejbit, 16) Čajjonju Tepesi, 17) Tel Sotto, Jarim tepe 1 et 2, 18) Halaf, 19) Hasuna, 20) Zavi Čemi, 21) Sanidar, 22) Karim Sahir, 23) Džarmo, 24) Matara, 25) Tepe Asiab, 26) Tepe Sorab, 27) Tepe Guran, 28) Ali Koš, 29) Tal-i-Muški, 30) Hatu, 31) Belt

роля на оръдие на труда. От този момент нататък в продължение на няколко хилядолетия земята, или по-точно плодородният почвен слой, остава основно средство за производство. Тази промяна обаче е в диалектическа връзка с новия тип оръдия на труда — изцяло огладените или с огладена работна част. Основната причина за тяхната поява и широка употреба е именно земеделието.

Независимо от факта, че първоначално земеделието е имало полуномадски характер, налагало се усядане на едно място поне за един сезон. Постепенно уседналостта става относително устойчива. Новият начин на живот, свързан с нови начини на добиване на храна, изисква строене на жилища, най-подходящ материал за което е дървото.[25]

От друга страна, при бързото заемане на плодородните земи от първите земеделци поради екстензивния характер на земеделието е необходимо освобождаването на нови площи, заети понякога от горска растителност.[26] Дървото става вторият по значимост (след камъка) материал за производство на средства на труда. Това е възможно благодарение на динамичната взаимовръзка между необходимия материал и оръдията за неговото обработване. Старите оръдия на труда не са достатъчно продуктивни, а в много случаи са въобще непригодни. С появата на земеделието се появяват и първите изцяло огладени сечива — брадви, тесли и длета, а непосредствено за земеделието — огладени и полуогладени мотики. Трябва да се подчертае, че само появата им, обусловена от земеделието като принципно нов начин за добиване на храна, е качествен скок. При всички случаи,

когато и в мезолита (макар и рядко) се явяват полуогладени макролити, те са свързани с дейността на отделния член от колектива и неговото неосновно занятие. Тогава не са узрели още икономическите предпоставки за появата на земеделското производство, за преход от присвояващо към произвеждащо стопанство. Макар че земеделието е главният двигател на техническия скок, за неговите нужди невинаги са необходими изцяло огладени оръдия и това е напълно обяснимо.

Става ясно, че първите земеделци в Близкия Изток са и първите творци на качествено нови оръдия на труда — огладените, намерили такова широко приложение в неолита и енеолита. По този начин определяме, че *появата на първите изцяло огладени оръдия в Близкия Изток, при това задължително свързани (в някои случаи и косвено) с новия прогресивен начин на добиване на хранителни средства — земеделието, трябва да се схваща като начало на неолитната революция*. Това е революция в структурата на производителните сили, внасяща изменения в съдържанието и характера на труда,[27] създаваща нови съотношения и взаимовръзки между човека и природата. Както видяхме, земеделието заема водещо място в неолитната революция. То е нейната основна съставка. Затова някои специалисти наричат прехода към произвеждащо стопанство земеделска революция.[28] Появата и развитието на земеделското производство има ролята на революция в природата.[29] Неолитната революция слага началото на огромни екологични промени. На този неин резултат обаче тук няма да се спираме.

Вторият важен *технологически аспект* на неолитната революция е появата на скотовъдството. Това става почти едновременно със земеделието,[30] но като стопански отрасъл скотовъдството се утвърждава в ареала на неолитната революция малко след него. Скотовъдството възниква в същите планински области, където и земеделието. Това не е случайност, а закономерност.[31]

Изложената дотук теоретична обосновка за началото на неолитната революция напълно се покрива с фактите, т. е. с резултатите от разкопки в Близкия Изток.

Много автори търсят началото на този революционен процес в мезолита.[32] Това според нас е погрешно. Целият преходен период, период на качествени преобразувания, се включва в следващата епоха, т. е. в неолита. Началото на неолитната революция е начало и на т. нар. безкерамичен неолит в Предна Азия.[33]

Този тезис не отрича количествените натрупвания в мезолитните общности, най-вече в тези на територията на Палестина и Северен Ирак. Началото на неолитната революция е предшествувано от развитие на отделни елементи от бъдещата икономика в локални огнища. Така например Натуфийската култура в Палестина (IX—VIII хил. пр. н. е.) познава правия сърп, хромела и чукалката. Натуфийците водели сравнително уседнал живот (Ейнан). Но те използували диви растения и не са правили опити да ги култивират.[34] Подобно е и положението в Зави Чеми Шанидар — открито поселение в Загрос, датирано в началото на IX хил. пр. н. е. Неговите жители били също сравнително уседнали, познавали техниката на грубо оглаждане на камъка (намерени са 4 напълно огладени брадви), използували хромела и чукалката. Но и те не познавали земеделието.[35] В ареалите и на двете култури влизат райони на естествено растящи диви видове зърнени храни.

В основата на натуфийската икономика лежи риболовът и събирателството, а жителите на Зави Чеми Шанидар се препитавали главно от лов.[36] Събирателството тук е второстепенен отрасъл. По характера на своето стопанство двете култури се отнасят към мезолита.

За да определим началото, този първи етап на неолитната революция, трябва да обобщим радиовъглеродните дати на всички безкерамични пластове в Предна Азия. За съжаление те не са много, а и част от тях са явно несъстоятелни.

Най-ранните земеделци населявали селището Али Кош (етапа Бус Мордех) — началото на VIII хил. пр. н. е. То се намира в предпланините на Загрос (долината Дех Луран). Неговите обитатели познавали първите култивирани зърнени растения — голозърнест шестреден ечемик и пшеница — еднозърненка и двузърненка, а в тази връзка и огладени каменни оръдия.[37] Районът на планината Загрос е първият близкоизточен център на неолитната революция — обхваща територията на Югозападен Иран и Северен Ирак.[38] В него са известни няколко подобни на Али Кош поселения (част от които са по-ранни) — Карим Шахир, Ганджа Дарех-Тепе, Тел Асиаб. При досегашните проучвания обаче независимо от многобройните косвени доказателства в тях не са открити останки от култивирани зърнени храни.

Вторият център е на територията на Сирия, Израел и Йордания. Култивирана пшеница, двуреден ечемик и огладени каменни оръдия са известни от края на VIII хил. пр. н. е. в Йерихон и Бейда.[39]

Третият център на неолитната революция в Близкия Изток обхваща земите на Южна и Централна Анатолия. В Хаджилар двуреден ечемик и огладени оръдия са познати от втората половина на VIII хил. пр. н. е.[40]

Трите близкоизточни центъра на революционния преход се развиват до голяма степен независимо един от друг, но благодарение на сходните предпоставки и условия те са близки по характер и могат да бъдат обединени в един цялостен близкоизточен модел на неолитната революция.[41]

Целият анализ дотук свидетелствува за първия етап на усядане на племената в тясна връзка с новата тенденция в икономиката — земеделието. На тази ранна степен на развитие скотовъдството е в известен смисъл зависимо, обуславя се от земеделието — първите домашни животни, даващи храна на човека, се отглеждат до голяма степен с част от продукцията на земеделското производство.[42] Наличието на кости от домашни животни в безкерамичните селища в Близкия Изток заедно със следи от култивирани растения и огладени оръдия на труда свидетелствува за по-кратка или по-продължителна уседналост в рамките на неолитната революция. Най-ранни сведения за отглеждане на одомашнени животни има от Тел Асиаб — края на IX хил. пр. н. е. (кози), Али Кош, Бус Мурдех и Джармо — VIII хил. пр. н. е. (кози и овце), Ел Хиам — края на VIII хил. пр. н. е. (кози), Йерихон В и Абу Гош — началото на VII хил. пр.н. е. (кози и овце), Йерихон В и други селища (едър рогат добитък).[43]

Втората част на изследвания проблем — критерий за края на неолитната революция, е не по-малко важна. Тук се явяват най-големите разногласия между специалистите. За край на качествения скок се приема от някои пълното приложение на металите и окончателното отпадане на каменните оръдия или пък времето, когато отраслите на новата икономика дават повече от половината продукция. Първото становище е обаче израз на догматично разглеждане на икономическото развитие, а второто — на субективизъм, пред вид невъзможността за точна оценка дори в рамките на едно селище.

Тъй като синтезиран израз на настъпилите изменения — появата на земеделието, скотовъдството и диалектически свързаните с тях технически изменения в оръдията — се явява относително пълната уседналост на племената, то ние трябва да определим нейния критерий. Това е нужно, защото за начеики на уседналост може да се говори още при мезолитните култури в Предна Азия. Но тя е сезонна уседналост, свързана с ловно-събирателското стопанство в голям район, в който се осъществява движението на родовите групи и племената.

Поне досега известното за жилищното строителство в Югозападна Азия след началото на неолитната революция не ни дава право да търсим критерий за пълна уседналост в тази област на материалната култура.[44]

Най-точният критерий за пълна уседналост е керамиката.[45] Произвеждащата икономика изисква принципно нов начин за използуване на хранителните вещества. Този нов начин е свързан с нуждите от съдове, непроницаеми за течности. Отначало приготвянето на храната се извършва в дървени и каменни купи, а много често и в специално издълбани в земята и обмазани с глина малки трапове. От една страна, тези начини изискват много време, от друга — не са достатъчно ефективни.

Нужен е материал, пластичен в процеса на изработката на съдовете и твърд при използуването им. Тази нужда се обуславя от непрекъснато разширяващото се и налагащо се в икономиката производство на храни. Резултат на задълбочаващото се противоречие е появата на керамиката — първото изкуствено химическо превръщане на едно вещество в друго.

Необходимостта от керамични съдове е предизвикана от нарасналата нужда за съхранение на произвежданите храни пред вид тяхната постепенна употреба и отделяне на част от семената за посев; за приготвянето на храната, като се има пред вид нарастването на населението и рязкото увеличаване обема на растителната храна в сравнение с месната; за ръчно пренасяне на храна в чертите на землището; и накрая — каменните и дървените съдове се изготвят твърде бавно, непригодни са за новите условия. Появата на керамиката свидетелствува, че производствената революция е победила. Затворен е диалектически обусловеният кръг от технически и технологически изменения, наречен неолитна революция. Право имат и онези археолози, които определят тази революция като „революция в производството на храна“[46], макар че

терминът визира преди всичко последния етап на революционните промени в Предна Азия и най-вече появата на керамиката. Последната свидетелствува за окончателната победа на произвеждащата икономика, а в тази връзка се явява и белег за окончателното налагане на уседналия начин на живот.[47]

В различните центрове на неолитната революция в Близкия Изток керамиката се появява по различно време. В първия център (Югозападен Иран и Северен Ирак) се появяват първите съдове от глина — в края на VIII хил. пр. н. е. (Джармо). На границата между двете хилядолетия се датира и керамиката в Тепе Сараб (Северен Ирак).

Най-ранната керамика в ареала на втория център (Сирия, Израел, Йордания) се датира в средата на втората половина на VII хил. пр. н. е. — Абу Гош и Мерсин.

В третия център на неолитната революция (Анатолия) първата керамика се датира в първата половина на VII хил. пр. н. е. — Чатал Хюйюк II—XII.[48]

Имайки пред вид изложеното дотук, можем да заключим, че продължителността на неолитната революция като етап на коренни революционни промени в икономиката на племената в Близкия Изток за всеки отделен център не е голяма. По предложените от нас критерии и в трите обособени ареала тя обхваща период, по-малък от едно хилядолетие.[49] Неолитната революция изцяло обхваща безкерамичния неолит и началото на керамичния в ареала на Югозападна Азия.[49а]

Разгледана от гледна точка на световното икономическо развитие, неолитната революция е съвкупност от два революционни процеса, между които няма рязка граница. Първият — това е техническата революция. Нейното съдържание се определя от появата на огладени оръдия на труда, култивиране на зърнени растителни видове, доместициране на няколко вида животни и използуване на почвеното плодородие. Това са промените, които съвсем скоро водят до огромни технологически изменения — превръщането на земеделието и скотовъдството в основни способи за производство на храна. В края на неолитната революция се отделя една огромна област с произвеждаща икономика. Ясно е, че мащабът на технологическите промени е такъв, че позволява да се говори за първата производствена революция.[50] В хода на тази революция се отделя и принципно нова категория хора — производители на храна. Съвкупността на техническата и производствената революция в Предна Азия съставлява истинското съдържание на неолитната революция (VIII—VII хил. пр. н. е.).

След етапа на неолитната революция следва периодът на нейните резултати. Маркс пише, че „икономическите епохи се различават помежду си не по това, какво произвеждат, а по това, как произвеждат, с какви средства на труда“[51]. От началото на неолитната революция до края на халколита основни оръдия на производството са огладените каменни сечива. Това е епохата на огладените каменни оръдия на труда, епоха, бележеща прехода между две обществени формации. И тъй като основните оръдия на труда до бронзовата епоха са каменни, този огромен период в историята на човечеството може да се раздели на две части, неравностойни по продължителност — епоха на неогладения камък и епоха на огладения камък. Вторият период обхваща два етапа в развитието на материалната култура — неолит и халколит. Неолитната революция обхваща част от неолита — безкерамичния и началото на керамичния. Останалата част на втория период — почти целия керамичен неолит и халколит, определяме като етап на резултатите на неолитната революция. За разлика от неолитната революция, която се локализира само в Близкия Изток, етапът на нейните резултати е характерен за всички демографски ареали на Евразия. Той продължава според нас до социалния скок, намерил място в различните ареали по различно време.

В заключение на този дял можем да кажем, че епохата на неолитната революция е такъв сравнително кратък период, в който се набелязват принципите, побеждават тенденциите на новата икономика. Това е етап, в който се достига до тяхната окончателна и безвъзвратна победа, но не и до кулминационното им развитие — това става в епохата на резултатите от неолитната революция.

2. Краят на неолитната революция е в същност край на първото обществено разделение на труда. Земеделско-скотовъдните племена се отделят от останалата маса на варварите.[52] Ареалът на неолитната революция се превръща в обособена земеделско-скотовъдна ойкумена, която се различава коренно от заобикалящите я области по характера на стопанството.

Преходът от присвояващо към произвеждащо стопанство се извършва в комплексен земеделско-скотовъден вид. Независимо че приоритетът на единия или другия отрасъл

е добре доловим по археологическия материал,[53] всички неолитни групи в Близкия Изток познават обработката на земята. На базата на обилния материал може да се твърди, че преходът на ловците и събирателите към скотовъдство минава задължително през земеделие.[54]

Началото на неолитната революция е и начало на първото обществено разделение. За първи път се появяват човешки общини, които добиват храната си по нов начин — произвеждат я. Освен новия тип оръдия — огладените, явява се и ново средство за производство — земята, изкуствено създаденият чрез обработка слой почва.[55] Общественото разделение на труда е налице в световен мащаб. Освен това в рамките на земеделската ойкумена през периода на качествения скок съществува и разделение на труда между общините — преимуществено земеделски, преимуществено скотовъдни. При това в икономиката на някои вече уседнали колективи относително голяма роля запазвали риболовът и ловът. Ясно е, че процесът на първото обществено разделение на труда[56] е сложен комплекс от сравнително резки изменения в икономиката, свързани с появата на несъществуващи до този момент икономически взаимоотношения както в рамките на земеделската ойкумена, така и между нея и съседните ѝ области. Този процес се развива не само в резултат, но е и диалектически свързан с процеса на неолитната революция.

Трябва да се отбележи, че неолитната революция като процес на първо обществено разделение на труда обуславя второто — „занаятът се отделя от земеделието“[57]. Първото обществено разделение създава условия за стоково производство. Всеки член на обществото започва да произвежда повече продукти, отколкото е необходимо за неговото собствено съществуване. Този излишък позволява да се отделят специалисти, които могат да се занимават изключително със своя занаят и да не участвуват пряко в добиването на храна. „С разделението на производството на два големи главни отрасъла — земеделие и занаят, възниква производството непосредственото за размяната — стоковото производство, а с него и търговията . . .“[58] Така първото разделение създава условия за задълбочаваща се специализация, а тя се явява основа на второто. Първото разделение на труда е база за появата на стоките, второто разрушава устоите на родовия строй чрез рязко увеличаване обхвата на стоковото производство, а оттук и разширяване на натуралната размяна — първите предпоставки за класообразуване.

Според нас първият появил се занаят е производството на керамични изделия. В следващите епохи основните занаяти са свързани предимно с изработването на оръдия на труда. Но в периода на неолита, когато се осъществява второто разделение на труда, производителните сили са все още много слабо развити. При това положение производството на средства за производство — огладени каменни оръдия, е сравнително продължителен процес.[59] Ето защо производството на каменни оръдия на труда не е занаят, а се извършва в рамките на семейството.

Възникването на керамичния занаят трябва да се датира успоредно с появата на фина монохромна и най-вече на рисувана керамика в Близкия Изток през първата половина на VI хил. пр. н. е.[60] Тази керамика се отличава от грубата монохромна с посиметричната си форма, тънките стени и украсата. Канелираните или рисуваните орнаменти могат да бъдат дело само на опитни грънчари, занимаващи се предимно с този занаят.[61] Майсторите-керамици изместват примитивното домашно производство, което започва да задоволява само най-неотложните нужди в домакинството, но продължава да съществува успоредно със занаятчийското.[62]

Създаването на фина украсена керамика изисква определена специализация, която е възможна, както казахме, благодарение на получените излишъци в земеделието и скотовъдството и оттук на второто разделение на труда.

Възникването на керамичния занаят през ранния неолит в Близкия Изток е първото голямо събитие в периода на резултатите на неолитната революция.

В тясна връзка с първото и второто обществено разделение на труда като косвен резултат от нарасналите производителни сили се явява скокообразното увеличаване на населението.[63] „Демографската революция“ в рамките на неолита е друг важен резултат в периода на последствията на неолитната революция,[64] на който ние няма да се спираме.

Нужно е да се внесе яснота и по дискусионния въпрос за отношението между неолитната и социалната революция. Този проблем изцяло се вмества в рамките на преките резултати от неолитния скок.

Икономическата епоха на огладените каменни оръдия на труда (неолит и халколит) се явява период на бързи количествени на-

трупвания, които обуславят качествения скок — социалната революция. Тези натрупвания са в две области — икономическата и политическата. В първата след революционните промени в оръдията последва еволюционно развитие; във втората — процес на имуществено разслоение на основата на принадения продукт, който започва да се реализира след първото обществено разделение на труда. В най-общ вид това е процес на класообразуване.[65] Неолитната революция се явява взрив, създал предпоставките за тези натрупвания.

Маркс отбелязва, че икономическите основи на следващата обществено-икономическа формация се изграждат в предходната. „. . . Никога нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуване на същите да са узрели в недрата на самото старо общество."[66] Обективната значимост на неолитната революция се изразява в това, че тя е технико-производствена революция, обусловила изграждането на икономическите и политическите предпоставки за социална революция.

Гореказаното не дава право на Ат. Пейков да счита, че социалната революция обхваща три археологически епохи.[67] В случая се смесват два етапа — на количествени натрупвания и на качествени промени. За социалната революция можем да говорим тогава, когато настъпят промени във формата на собственост.[68] Това се забелязва едва в края на енеолита и през бронзовата епоха.

Неолитната революция в Югозападна Азия не е дело само на някаква човешка група. Тя е действително революционен процес, имащ място в цяла екологична област.[69] Както всяка революция, и неолитната носи дълбок разлом с миналото.[70] Маркс справедливо отбелязва, че „народите, които се занимават само с лов и риболов, лежат извън точката, от която започва истинското развитие"[71]. И не е случаен фактът, че нито едно ловно-събирателско общество не е прераснало в държавна организация. „Цивилизацията не би могла да се развива въобще, докато не била открита обработката на земята."[72] Неолитната революция отваря пътя на качествено ново, динамично обществено-икономическо развитие.

[1] Diskussion „Die Ur- und Frühgeschichte und das Problem der historischen Periodisierung". — Ethnographisch-archäologische Zeitschrift, XIV, 1973, 1, p. 55—133 — по-специално статията на R. Feustel и мненията на J. Herrmann и H. Quitta; В. М. Массон. Поселение Джейтун. Л., 1971, с. 108, с кратка библиография; Н. Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М., 1974, с. 6.

[2] A. L. Kroeber. Anthropology. New York, 1948, p. 690—695; V. G. Childe. Der Mensch schafft sich selbst. Dresden, 1959, p. 71—108; S. Cole. The Neolithic Revolution. London., 1959; L. A. White. The Evolution of Culture. New York—Toronto —London, 1959, p. 281—302; R. J. Braidwood. The Agricultural Revolution. — Scientific American, 203, 1960, № 3; В. М. Массон. Проблема неолитической революции в свете новых данных археологии. — ВИ, 1970, кн. 6, с. 73—89; Поселение Джейтун. Л., 1971 (=МИА, № 180); Экономика и социальный строй древних обществ. Л., 1976, с. 36—57.

[3] В. М. Массон. Проблема . . ., с. 74.

[4] H. Quitta. Der Balkan als Mitter zwischen Vorderen Orient und Europa. — In: Evolution und Revolution im Alten Orient und Europa. Berlin, 1971, p. 59.

[5] V. G. Childe. Op. cit., p. 71—108.

[6] S. Cole. Op. cit.

[7] B. Brentjes. Von Schanidar bis Akkad. Leipzig — Jena—Berlin, 1968, p. 9.

[8] Ат. Пейков. За основните проблеми на неолитната революция. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 2.

[9] С. А. Семенов. Происхождение земледелия. Л., 1974, с. 46.

[10] С. Арутюнов, А. Хазанов. Это называют неолитической революцией.—Знание—сила, 1974, 10, с. 17.

[11] R. J. Braidwood. Near East and Foundations for Civilisation. Oregon, 1952, p. 22.

[12] Ю. Ф. Новиков. О возникновении земледелия и его первоначальных формах. — СА, 1959, кн. 4, с. 34—35.

[13] R. Feustel. Zum Problem der Evolution und Revolution in urgeschichtlicher Zeit. — EAZ, XIV, 1973, 1, p. 77.

[14] L. A. While. Op. cit., p. 283.

[15] Ibidem, p. 235—286.

[16] V. G. Childe. What Happened in History. London, 1946, p. 36, 41; R. J. Braidwood. Prehistoric Man. Glenview, 1948, p. 76—81; H. Frankfort. The Birth of Civilization in the Near East. Blomington, 1951, p. 31—36; L. A. While. Op. cit., p. 286.

[17] Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, с. 38; С. Арутюнов, А. Хазанов. Цит. съч., с. 18; M. Nowinski. Dzieje upraw; roślin uprawnych. Warszawa, 1970, p. 43.

[18] В. М. Массон. Цит. съч., с. 82—84.

[19] Н. И. Вавилов. Ботанико-географические основы селекции. — В: Избранные труды. 2. М. —Л., 1960, с. 21—70; Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. М. — Л., 1932; С. А. Семенов. Цит. съч., с. 20—24.

[20] В. С. Титов, Х. А. Кинк. Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху. — СА, 1973, 1, с. 289.

[21] Н. И. Вавилов. Центры происхождения культурных растений. — В: Избранные произведения. 1, Л., 1967, с. 170—171; L. and R. J. Braidwood. On The Treatment of the Prehistoric Near Eastern Materials in Stewards „Cultural Causality and Law". — American Anthropologist, 51, 1949, p. 665; H. Helbaek. Domestication of Food Plants in the Old World. — Science, 130, 1959, No 3372, p. 365—372; M. Nowiński. Op. cit., p. 57.

[22] В. М. Массон. Цит. съч., с. 76 и сл.; M. Nowiński. Op. cit., p. 54; В. М. Массон. Экономика . . ., с. 48.

[23] Ed. Hyams. Rośliny w służbie czlowieka. Warszawa, 1974, p. 19.

[24] L. A. White. Op. cit., p. 284.

[25] Например в докерамичния пласт на Тепе Гуран. С. А. Семенов. Цит. съч., с. 34.

[26] Пак там, с. 121—123.

[27] За теоретичната разработка на този проблем вж. Т. Трендафилов. Научно-техническата и социална революция. С., 1973, с. 135; Научно-техническая революция и общество. М., 1973, с. 54.

[28] L. A. White. Op. cit., p. 281—302; R. J. Braidwood. The Agricultural Revolution; B. Brentjes. Op. cit., p. 8—9. Използуването на термина „аграрна революция" вместо „неолитна революция" е неправилно. Действително земеделието е движеща сила на революционните промени, но те не се свеждат само до налагането на този отрасъл в икономиката. Скотовъдството на по-късните етапи на качествения скок играе не по-малка роля от земеделието, а някъде добива и приоритет. Не отговаря на истината и твърдението на Б. Брентиес, че терминът „неолитна революция" означава само техническия и организационен аспект на процеса, а „земеделска революция" разглежда от гледна точка на материално-техническата база. Напротив, терминът, защищаван от Брентиес, е много по-тесен по обем на съдържание, отколкото епървият, въведен от Чалд.

[29] V. Lozek. Příroda ve čtvrtohorách. Praha, 1973, p. 258—262.

[30] С. А. Семенов. Цит. съч., с. 306—307; J. Matolcsi. Ergebnisse und Probleme der Haustierkunde auf dem Internationalen Symposion in Budapest. — In: Domestikationforschung und Geschichte der Haustiere. Internationales Symposion in Budapest, 1971. Budapest, 1973, p. 38.

[31] W. Herre. The Science and History of Domestic Animals. — In: Science and Archaeology. London, 1969, p. 257—272; H.-H. Müller. Stand der Erforschung der neolithischen Haustiere. — In: Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971, p. 96; Ed. Hyams. Zwierzęta w służbie czlowieka. Warszawa, 1974, с. 82—92; В. М. Массон. Цит. съч., с. 36—46.

[32] Напоследък и Г. Н. Лисицына. Культурные растения Ближнего Востока и юга Средней Азии в VIII—V тысячелетиях до н. э. — СА, 1970, кн. 3, с. 55.

[33] В. Николов. Проблеми на мезолита в България и неолитната революция. — В: Студентски проучвания, 2, С., 1974, с. 20, 21.

[34] В. А. Шнирельман. Натуфийская культура (обзор литературы). — СА, 1973, 1, с. 278—287; В. М. Массон. Поселение Джейтун, с. 118.

[35] R. Soleski, M. Rubin. Dating of Zawi Chemi Shanidar, an Early Village Sitte at Shanidar, Northern Iraq. — Science, 127, 1958, p. 1446; В. М. Массон. Цит. съч., с. 112; Экономика . . ., с. 48.

[36] В литературата съществува дискусия относно намерените в това селище кости на овца. Напоследък мнението, че тези кости принадлежат на диви видове, преобладава. Срв. J. Matolcsi. Op. cit., p. 36—38. Вж. също рецензията на Е. Е. Кузьмина във ВДИ, 1976, кн. 1, с. 147—153, за този сборник.

[37] В. М. Массон. Поселение Джейтун, с. 113—114; B. Brentjes. Op. cit., p. 52.

[38] За трите центъра на неолитната революция в Близкия Изток вж. H. Quitta. Op. cit., p. 44.

[39] H. Helbaek. Prepottery Neolithic Farming at Beidha. — Palestine Exploration Quarterly, 1966, Jan-June, p. 62; В. М. Массон. Проблема. ., с. 77.

[40] Пак там.

[41] Пак там, с. 75. По-подробно за горепосочените селища вж. В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М.—Л., 1964, с. 42—107; St. Tabaczyński. Neolit środkowo-europejski. Podstawy gospodarcze. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1970, p. 23—61; B. Brentjes. Op. cit., p. 287—290.

[42] С. А. Семенов. Цит. съч., с. 287—290.

[43] Вж. J. K. Kozłowski. Archeologia prahistoryczna. II. Młodsza epoka kamienia. Krakow, 1973, p. 51—53; J. Matolcsi. Op. cit., p. 36—38; P. Dukos. Communautés villageoises et origine de la domestication en Syro-Palestine. — In: Origine de l'élevage et de la domestication (=IXe Congrès UISPP, Colloque XX). Nice, 1976, p. 145—152; В. И. Цалкин. О времени и центрах происхождения домашних животных в свете данных современной археологии. — Известия АН СССР, Серия географическая, 1, 1972, с. 12—24.

[44] Жилището поне засега не може да служи като надежден критерий. От една страна, разкопани са малко, а публикувани — незначително количество постройки от интересуващия ни период. При това много от нужните сведения липсват. От друга страна, през същия период жилището има етноопределяща характеристика в рамките на различните ареали на Предна Азия, напр. Йерихон А (първият безкерамичен пласт) е застроен с кръгли по план къщи, а Йерихон В (вторият безкерамичен пласт) — селището на завоевателите от север — с правоъгълни жилища. Строителният материал дори в рамките на един ареал се различава, напр. в безкерамичните пластове на Джармо се откриват кирпичени къщи, а в синхронното им селище Тепе Гуран — от дърво. Единственият, макар и много общ извод, който може да се направи, е, че в един период, не много отдалечен от началото на неолитната революция, в Предна Азия се установява еднотипно жилище — правоъгълно, от кирпич. Но в случая е важно да се знае, че Анатолия след началото на неолитната революция никога не е познавала друг тип постройка освен кирпичената. Така че поне досега известното за жилищното строителство в Югоизточна Азия след началото на неолитната революция не ни дава право да търсим критерий за пълна уседналост в тази област на материалната култура.

[45] В. Николов. Цит. съч., с. 19.

[46] R. Mcc. Adams. The Evolution of Urban Society. Chicago, 1966, p. 41; R. J. Braidwood. Prehistoric Man, p. 88.

[47] За последното вж. и Л. Морган. Първобитното общество. С., 1939, с. 18.

[48] За горепосочените датировки вж. J. K. Kozłowski. Op. cit., p. 51, 53, 55; В. С. Титов. Неолит Греции. М., 1969, с. 213—218.

[49] В. Николов. Цит. съч., с. 20.

[49а] Успоредно с появата на първата керамика трябва да се постави и началото на металургията в Предна Азия — вторият критерий за край на неолитната революция. Най-ранните медни предмети (украшения) са открити наскоро в Чайьоню тепеси — началото на VII хил. пр. н. е. Вж. U. Esin. Die Anfange der Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien (7500-2000 v. Chr. v.). — Colloque XXIII, IX Congrès UISPP, 1976, p. 209, №245.

[50] По проблемите на техническата и производствената революция вж. Современная научно-техническая революция. М., 1970, с. 32—39.

[51] К. Маркс. Капиталът. Т. I. С., 1955, с. 206.

[52] За същността на първото обществено разделение на труда вж. В. С. Титов. Первое общественное разделение труда. Древнейшие земледельческие и скотоводческие племена. — КСИА АН СССР, 88, 1962, с. 12; В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, с. 451.

[53] В. М. Массон. Проблема . . ., с. 77.

[54] Г. Кунов. Всеобщая история хозяйства. I. М.—Л., 1929, с. 423; И. П. Хлопин. Возникновение скотоводства и общественное разделение труда в первобытном обществе. — В: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 97.

[55] С. Арутюнов, А. Хазанов. Цит. съч., с. 20.

[56] Съществува обширна дискусионна литература по този въпрос. Освен посочените работи на Титов и Хлопин вж. А. М. Хазанов. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества. — В: Первобытное общество. М., 1975, с. 91—93 и цит. лит.

[57] Фр. Енгелс. Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1971, с. 173.

[58] Пак там.

[59] С. А. Семенов. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968, с. 76.

[60] За появата на рисуваната керамика вж. В. С. Титов. Неолит Греции, с. 173; В. Brentjes. Die Entwiklung im Vorderen Orient vom 9—4 Jahrtausend. — In: Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971, p. 26.

[61] В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIV, 1966, с. 206.

[62] Ал. Фол. Демографска и социална структура на Древна Тракия. С., 1970, с. 128.

[63] E. S. Deevey. The Human Population. — Scientific American, 209, 1960, 3, p. 196.

[64] А. Г. Вишневский. Демографическая революция. — Вопросы философии, 1973, 2, с. 53; В. М. Массон. Экономика . . ., с. 101 и сл.

[65] Фр. Енгелс. Цит. съч., с. 171.

[66] К. Маркс. Към критиката на политическата икономия. С., 1972, с. 11.

[67] Ат. Пейков. Цит. съч., с. 3.

[68] К. Маркс. Цит. съч., с. 11.

[69] L. A. White. Op. cit., p. 283; Л. С. Васильев. Некоторые проблемы генезиса мировой цивилизации в современных зарубежных исследованиях. — Народы Азии и Африки, 1966, № 2, с. 174.

[70] C. M. Cipolla. Historia gospodarcza ludności świata. Warszawa, 1965, p. 22.

[71] К. Маркс, Фр. Енгелс. Съчинения. 12. с. 730.

[72] Ed. Hyams. Op. cit., p. 13.

La révolution néolithique en Asie Antérieure et ses résultats

V. NIKOLOV

(Résumé)

L'importance de la révolution néolithique est déterminée par tout le développement postérieur de la culture matérielle et spirituelle. Aussi l'éclaircissement de certains de ses aspects à la lumière du matérialisme historique est-il indispensable.

1. Le problème de la continuité de la révolution néolithique peut être résolu après l'établissement des critères pour sa détermination. On admet comme début de la révolution néolithique l'apparition des premiers outils de travail polis, liés au début de l'agriculture comme premier pas vers une vie sédentaire. Sa fin se situe à l'apparition de la céramique témoignant de cette sédentarité. Dans ses limites, la révolution néolithique embrasse le néolithique sans céramique et le début du néolitique céramique dans l'Asie Antérieure — environ un millénaire.

L'analyse témoigne que la révolution néolithique, au point de vue du développement économique mondial, est un ensemble de deux processus révolutionnaires qui ne sont pas nettement délimités. Le premier processus, c'est la révolution technique. Son contenu est déterminé par l'apparition d'outils de travail polis, la culture de certains sotres de graminées, la domestication de quelques sortes d'animaux et l'utilisation de la fertilité du sol. Ce sont là les changements qui déterminent bien vite des modifications technologiques très importantes — la transformation de l'agriculture et de l'élevage en modes essentiels de production de nourriture. A la fin de la révolution néolithique se forme un immense domaine à économie productive. Les dimensions des changements technologiques sont telles qu'il est permis de parler de la première révolution de production. Au cours de cette révolution se forme également une catégorie en principe nouvelle d'hommes — producteurs de vivres. La réunion de la révolution technique et de production en Asie Antérieure constitue le vrais contenu de la révolution néolithique (VIIIe —VIIe millénaire av. n. ère).

2. Après l'apparition de la céramique commence la période des résultats de la révolution néolithique, qui, à la différence de la première période, est cara-

ctéristique de toutes les régions de l'Eurasie. A ce sujet est déterminée également l'apparition du premier métier — la poterie (du paléonéolithique). Après la première division sociale du travail à la fin de la révolution néolithique — la constitution de commune agricole et d'élevage en Asie du Sud-Ouest —l'apparition du métier céramique témoignent du début de la deuxième division du travail.

L'auteur concrétise la formation marxiste du bond économico-technologique (la révolution néolithique) précédant et conditionna le bond social.

Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

На 28. XII. 1924 г. при риголване на лозе в м. Дъртите лозя край с. Вълчитрън, Плевенски окръг, работниците случайно изваждат на повърхността тринадесет златни предмета. Оттогава повече от половин век Вълчитрънското съкровище е обект на изследване от страна на редица наши и чуждестранни учени. Първите сведения за него са в българския периодичен печат, но те имат чисто информативен характер. Общата тенденция е, че съкровището има ориенталски или прабългарски произход, без да се търси обосновка за твърденията. Съобщения за откритието във Вълчитрън се появяват и в чуждестранната преса и научни списания, обаче те се отличават със своята сдържаност и предпазливост. Френският нумизмат Ж. Бабелон смята, че съкровището може да бъде сравнено с богатите златни находки от Египет от времето на фараоните. Без да взима отношение по произхода, датировката и предназначението на предметите, той отбелязва, че е направено „любопитно откритие"[1].Съвсем кратки са и бележките на С. Райнах и А. Давид льо Суфльор. Първият смята съкровището за протоисторическо, а не средновековно[2], а вторият го датира към III в. пр. н. е.[3]

Пръв се запознава с предметите Б. Филов, като в кратка статия се опитва да им направи типологически и художествен анализ. Според него съдовете съдържат някои елементи, характерни за античната епоха, главно формите и начина на обработка на дъната, но имат и редица ориенталски мотиви—дръжките във форма на луковица и някои орнаменти.[4] Изтъквайки, че подобно смесване на различни влияния има и в т. нар. Атилово съкровище, Б. Филов смята, че и това от Вълчитрън може да бъде отнесено към същата епоха, т. е. то е старобългарско от VII или VIII в., като в подкрепа на тази теза се позовава и на някои византийски писмени извори.[5] Той обаче прави уговорката, че съкровището може да е и от много по-ранна епоха—критско-микенската, за което свидетелствуват голямото количество злато, формите на съдовете, спиралните орнаменти и техниката на инструкция, които имат аналогии от шахтовите гробници в Микена. Авторът смята, че при това положение е напълно възможно да се поддържа и втората хипотеза.[6]

Сериозен опит да бъде разгледано Вълчитрънското съкровище цялостно и на фона на културно-историческата среда, в която е създадено, прави румънският учен Й. Андриешеску. Спирайки се на голямото количество злато, употребено за направата на съдовете, авторът подчертава, че в Европа през древността имало няколко главни области, които снабдявали останалите части на континента със скъпоценния метал: 1. Македония, Тракия и о-в Тасос; 2. Унгария и Трансилвания; 3. Испания и Ирландия.[7] Андриешеску сравнява съкровището с богатите находки от IV и V шахтови гробници на кръга А в Микена, подчертавайки, че комбинациите от злато, сребро и бронз при вълчитрънските съдове не се срещат никъде другаде освен в Микена.[8] Въпреки наличието и на други общи с предметите от шахтовите гробници елементи в украсата, той е на мнение, че на-

ходката от Вълчитрън трябва да бъде отнесена към предмикенския период на бронзовата култура, т. е. първата половина на II хил. пр. н. е., тъй като съдовете имат много проста техника на изработка и орнаментация.[9] Като главно доказателство за тази датировка румънският учен изтъква дисковете (които нарича пафти), аналогични според него на пафтите от някои северни страни — Дания, Германия и др., определени от Г. Косина към втория период на бронзовата епоха (1750—1550 г. пр. н. е.).[10] Съдовете според Андриешеску не могат да бъдат точен датировъчен елемент, защото имали много широки паралели: от неолита до V период по О. Монтелиус, а спиралната орнаментация е характерна за карпато-дунавския район, откъдето е преминала на юг, достигайки своята кулминация в късноелладската култура. Това също можело да се смята като аргумент за предмикенската датировка на съкровището.[11] Основните изводи на автора могат да бъдат резюмирани по следния начин: съкровището не е свързано с българите, не е от Средновековието, нито пък има ориенталски произход: отнася се към предмикенската епоха и е тясно свързано с карпато-дунавския културен кръг; то е местно производство и е дело на тракийски майстори, а златото е било доставено от района на Трансилвания; съкровището е свързващо звено между карпато-дунавската култура на север и тази на Егейския свят на юг.[12]

Както вече подчертахме, статията на румънския археолог е първият значителен опит в това отношение. За редица негови неправилни постановки: определянето на дисковете като пафти, ранната датировка и др., е от значение и фактът, че не познавал съкровището непосредствено, а се позовавал само на поместената в немската преса снимка. Като безспорен принос може да се изтъкне сериозният опит да се даде една по-приемлива хронология. След труда на Й. Андриешеску тезата на прабългарско-ориенталския произход на предметите от Вълчитрън е почти напълно изоставена.

Отношение към проблема взима и друг румънски учен — В. Първан. Според него съдовете от съкровището са изработени в такава фина техника (разликата в мненията между него и Й. Андриешеску е очевидна) и разкриват прецизност на изпълнението, че това по необходимост налага да се потърсят аналогии с високо развитите центрове на Егейската цивилизация. Тези връзки с Юга се потвърждават и от инкрустираните в злато спиралomеандри.[13] Авторът не е съгласен с датировката на Й. Андриешеску, която смята за много ранна, и въз основа на аналогии с пафти от Германия отнася съкровището към 1200—1000 г. пр. н. е. То е произведение на гетски майстори и е паметник на изкуството на този народ.[14]

Интерес представлява кратката статия на немския учен П. Райнеке, публикувана през 1926 г. Според него съкровището се отнася към предримския период, стои във връзка със северната трако-кимерийска култура и е непосредствена съставна част от един поголям кръг златни съкровища, обхващащ района на Южна Русия, Балканите, Трансилвания, Унгария и Словения.[15] Големият съд има прилика с някои съдове от шахтовите гробници, но тя е сравнително слаба; формата му е много по-близка до известните халщатски форми, а чашите със своята украса намират аналогии в тези от Бихар в Унгария.[16] Авторът е на мнение, че тройният съд може изобщо да не е съд, а да има съвсем друго предназначение; дисковете са капаци, а украсата показва едно усъвършенствуване на често срещан в Южна Германия декоративен мотив.[17] Според П. Райнеке спиралната украса има аналогии с тази от сребърния връх за копие от Бородино, а също и с декорацията на предмети, датирани по V период на О. Монтелиус, когато на север се оформя техниката на инкрустация, подобна на която срещаме при двата големи диска.[18] Немският учен смята, че съкровището, както и други златни, сребърни и бронзови предмети са датирани много рано. Те са били заровени по време на скитското нашествие в Южна Русия, предизвикало преселението на кимерийците, и именно затова трябва да бъдат отнесени към среднохалщатския период.[19] Авторът смята, че златото за изработката на вълчитрънските съдове е взимано от Седмиградско, а самото то трябва да бъде причислено към един културен кръг, който той нарича кимерийско-ранносагатирски. По този начин се потвърждавали сведенията на Херодот за големите богатства, които притежавали агатирсите.[20] Ако искаме да дадем оценка на този труд на П. Райнеке, бихме могли да кажем, че в момента представлява интерес само от историографска гледна точка. Неговите постановки пред вид приетата напоследък хронология на съкровищата от Югоизточна Европа се оказват остарели, а освен това той не е взел под внимание и факта, че бронзо-

вата епоха на север хронологически изостава в сравнение с тази на интересуващия ни район, поради което и приведените северни паралели едва ли биха могли да имат някаква доказателствена стойност.

Критична бележка по повод статията на Й. Андриешеску отпечатва през 1927 г. Я. Тодоров. Той изтъква, че румънският учен не е разбрал правилно предназначението на някои предмети от съкровището, и смята паралелите му за неубедителни. На въпроси по същество авторът не се спира.[21]

Г. Вилке, като привежда аналогии на съдове от Унгария, чиито най-ранни прототипове са от бронзовата епоха, както и вземайки за датировъчен елемент спиралната украса на дисковете и канелюрите върху тройния съд, смята, че съкровището се отнася към периода HaA или около 1000 г. пр. н. е.[22] Потвърждение на подобна датировка той вижда и в това, че именно техниката на инкрустиране метал върху метал е характерна за посочения период. Г. Вилке изказва мнението, че предметите от Вълчитрън са били притежание на някоя тракийска царица и са вотивен дар, поднесен от нея на Артемида или някоя друга богиня.[23] Последното становище е чисто априорно построение, тъй като авторът не привежда никакви доказателства в подкрепа на своята теза.

Без да си поставя за цел да разглежда съкровището като цяло, на него накратко се спира и Р. Вулпе. Той смята, че то трябва да се отнесе към предхалщатския период, т. е. последния етап на бронзовата култура.[24] В него са налице силни южни влияния, които са документирани главно от украсата на дисковете и формата на големия съд. Румънският археолог не привежда някакви по точни егейски паралели, но според него вън от съмнение е, че находката от Вълчитрън стои в тясна връзка с микенската цивилизация.[25]

На подобни позиции застава и Ек. Дунареану-Вулпе. Спирайки се на съкровището във връзка с направената от нея типология на характерните форми съдове от бронзовата епоха в Югоизточна Европа, тя подчертава, че големият съд е сходен с произведенията на микенското златарство, изтъквайки, че през тази епоха „ . . . вкусът към направата на метални съдове е нещо обикновено за района на Егея“[26]. Сравнявайки големия съд с един златен съд, открит в Микена, авторката намира толкова близки аналогии между тях, че смята за невъзможно те да са от различни епохи. Инкрустацията върху дисковете не е свойствена за примитивно изкуство, а е специфична за микенската торевтика. Мотивите върху тях също се срещат на златните кръгове от Микена.[27] Що се отнася до формата на дисковете, то тя наистина може да бъде източна, но Ек. Д.-Вулпе е на мнение, че „ . . . няма никаква трудност в това съкровището от Вълчитрън да бъде отнесено към микенската епоха“[28].

Доколкото не са си поставили за цел да разглеждат съкровището като комплект, двамата горепосочени автори са застанали, общо взето, на правилни позиции относно обяснението на някои негови характерни особености, както и на датировката му. Напълно приемливи са техните указания за една от линиите на влияние, която срещаме в предметите от Вълчитрън — микенската, както и отбелязването на факта, че през късната бронзова епоха център на производството на метални съдове в Югоизточна Европа са ахейските градове, а не Трансилвания. Като пропуск може да се сметне това, че при привличането за паралел на златния съд от Микена не е отбелязана разликата в техниката на изработка: докато сходната форма безспорно говори за южно влияние, то различната техника е доказателство за съществуването на производствен център на изделия от благородни метали вън от икономическата сфера на ахейския свят.

Накратко отношение по въпроса взема и Й. Нестор. Дисковете той смята за пафти, при които малкото умбо от типа С от съкровището в Драйна — де Жос се е развило в луковична дръжка, а спиралният орнамент е подобен на този върху златните дискове от Западна Румъния и Трансилвания.[29] Според него при украсата нямаме инкрустация на сребро върху злато, а има припояване на сребърни ленти към златния диск. Въпреки някои микенски остатъци Вълчитрънското съкровище трябва да се датира към времето малко преди нахлуването на скитите в Източна Средна Европа. То принадлежи на трако-кимерийския културен кръг, който се основавал на стари местни традиции.[30]

В статия за съкровището от Наги-Сент-Миклош Ст. Младенов обяснява съдовете от Вълчитрън като приизведение на прабългарската торевтика и ги обявява за едновременни с горепосочената находка, без за това да привежда някакви аргументи.[31] Впрочем той е последният изследвач, поддържал тази теза.

През 1954 г. със съкровището се занимава Х. Сейринг във връзка с находката край

Тод в Египет. Предметите от тази находка имат не египетски, а чуждестранен произход — работени са в Азия (Месопотамия, Сирия или Кападокия), а въз основа на печат на фараона Аменемхет II от XII династия, намерен върху една от медните кутии, съкровището от Тод е отнесено приблизително към 1937 г. пр. н. е.[32] Х. Сейриг разглежда тройния съд, чиято украса сравнява с тази по стените на един от сребърните съдове от Тод и с украсата в долната част на известния сребърен съд от могилното погребение в Майкоп, както и на дисковете, като подчертава, че спирало-меандровидната им украса се среща единствено върху стените на една сребърна купа от Тод и липсва в егейските паметници.[33] Към аналогиите между Тод и Вълчитрън той прибавя и формите на съдовете от нашето съкровище, по-точно между чашите и подобните им сребърни чаши с една дръжка от Тод, както и между големия съд и един сребърен съд от същото място.[34] Именно въз основа на посочените по-горе паралели от Тод и Майкоп Х. Сейриг твърди, че Вълчитрънското съкровище трябва да се датира значително по-рано, отколкото досега (III хил. пр. н. е.). За него находките от Тод, Майкоп и Вълчитрън фактически образуват взаимно свързан и хронологически едновременен ансамбъл.

Според нас аналогиите между украсата на тройния съд и тази върху дисковете от Тод и Майкоп са неудачно подбрани и едва ли могат да представляват интерес от научна гледна точка не само защото материалът е различен, но и поради това, че композициите значително се отличават една от друга. Що се отнася до орнаментацията върху дисковете и сребърната купа от Тод, приликата със спираломеандъра с триъгълници по периферията наистина е голяма, но трябва да отбележим, че рисунката на орнамента върху дръжките на дисковете, предадена в статията, не е точна, което е въвело в заблуждение автора. Несполучлив е и примерът с чашите с една дръжка — докато нашите имат полусферична форма, тази от Тод е цилиндрична и дъното ѝ е оформено по друг начин. Прилика има, но в най-общ смисъл и между големия съд и сребърния съд от Тод, но докато вълчитрънският също има полусферично тяло, този от Египет е значително по-плитък и широк. Х. Сейриг не е обърнал внимание и на друг, доста съществен факт, което вероятно се дължи на това, че не е познавал непосредствено съкровището: докато дръжките на големия съд са изтеглени непосредствено от златния лист и са прикрепени само в долната част с нитове към тялото, тези на сребърния съд от Тод са работени отделно от корпуса, т. е. налице е различна техника. Все пак като рационална мисъл в статията на Х. Сейриг може да приемем направения от него опит да се потърсят аналогии на Вълчитрънското съкровище не само в разглежданите досега райони — карпато-дунавския и егейския, а и в други места: Месопотамия, Кавказ, Сирия и т. н., което само по себе си е плодотворна идея.

Въпреки изброените дотук трудове златното съкровище от Вълчитрън оставаше сравнително неизвестно за изследвачите на най-старата европейска история. Това се дължеше на липсата на обобщаваща публикация на находките. Тази празнина се опита да запълни В. Миков със своята монография, излязла през 1958 г., в която изчерпателно обнародва предметите от въпросното съкровище и дава своето схващане за датировката и предназначението на комплекта в цялост.[35]

След като дава кратки сведения за обстоятелствата на намирането на съкровището и подробно описание на съдовете, във втората глава авторът се спира на обясненията на предметите. Привеждайки данните от анализа на състава на златото, той подчертава, че се доближава много повече до самородното злато от Трънско, Берковско, Североизточна Сърбия и до южнокарпатските златоносни руди и се отличава в значителна степен от това в Южна Тракия, Македония и Сърбия.[36] Що се касае до техниката, В. Миков е на мнение, че „ . . . тук е приложена една сложна техника, твърде малко позната от древността, а едновременната употреба на различни метали предполага едно познаване на техните свойства и дълга практика на изливане, коване и гравиране, което показва, че съкровището е работено през един период на голям разцвет на златарската промишленост, повлияна от Микена“[37]. Според него предметите са направени в страна, където в по-късна епоха се „възражда“ и усъвършенствува, възможно и за кратко време, техниката на микенското златарско изкуство. За това свидетелствува и употребата на ниелото.[38]

Сравнително голямо внимание авторът отделя на формите на дисковете и съдовете. Големият съд има форма, която е характерна за земите на Югоизточна Европа през бронзовата и началото на желязната епоха. Дадени са и значителен брой паралели със злат-

ните съдове от Микена и Бийа и глинени съдове от Пойана и куполните гробници при Мармариане в Тесалия. Според В. Миков най-голяма прилика има между кантароса от Вълчитрън и един глинен съд от Мармариане, който се явява по-нататъшно и по-късно развитие на старата микенска форма, задържала се и през първата половина на старожелязната епоха.[39] Докато големият съд се схожда с микенските, то чашите значително се различават едни от други. В известна степен те могат да бъдат сравнени със златните чаши от Бихар, но намират многобройни и преки аналогии с глинени чаши — от Островул Маре, Букьовци, Байкал, Новград и най-вече от Гиген. По-нататък тази форма се развива в други, характерни за старата желязна епоха.[40] Що се касае до тройния съд, той е без аналогии, но авторът смята, че той и двойните глинени съдове от културата с инкрустирана керамика са имали еднакво предназначение.[41] Сами по себе си дисковете също са уникално явление — те трудно могат да бъдат свързани със златните и бронзовите кръгове от Микена и Карпатите. Като известно изключение тук би могъл да се посочи един бронзов кръг от Източна Унгария. Според В. Миков между дисковете върху бронзовите брадви, от една страна, и дисковете от Вълчитрън, от друга, съществува тясна генетична връзка. До такова заключение довеждат не само приликата по форма, приспособлението за прикрепване, приблизително еднаквите мотиви на украсата, но и разпространението им през един и същи период в ограничена област.

Значително място в монографията е отделено на разглеждането на украсата. В. Миков е на мнение, че в съкровището липсват основните мотиви, характерни за микенската орнаментална система, като по своя стил то стои в близка връзка с голям брой метални и глинени предмети от карпато-дунавските области, с които образува отделна група паметници. Основният орнамент, общ за всички предмети, са поясите с композиции от геометрични мотиви с равни концентрични или успоредни ръбове.[42] Привеждайки многобройни аналогии с глинени и метални предмети от посочените по-горе области, авторът стига до заключението, че „. . . вълчитрънското съкровище не е микенско или ориенталско, а е местно произведение, т. е. изработено е в област, разположена не много далеч от неговото местонахождение . . . и принадлежи към група паметници с приблизително общ стил, развил се на местна почва със слабо отразени елементи от микенското изкуство“[43]. То произхожда от областта, в която през втората половина на II хил. пр. н. е. се развила културата с инкрустирана керамика. Майсторите златари, придържайки се към местната традиция, са заимствували форми и мотиви от керамиката, като използували и орнаменти, общи за изкуството в карпато-дунавските области.[44]

Авторът допуска, че предметите от Вълчитрън не са събирани поединично, а са изработени по специална поръчка в една работилница като цялостен комплект, без обаче за това да привежда нужните доказателства, така че това си остава само идея, нуждаеща се от детайлна разработка. Като взима под внимание златото, оригиналните форми на дисковете и тройния съд, особената украса, янтара и колелото с вписания кръст, той стига до заключението, че съкровището има сакрален характер и е било използувано при жертвоприношения, свързани с култа към Слънцето.[45]

Последната глава в монографията е посветена на датировката на съкровището. Авторът е на мнение, че предметите са работени през период, когато металургията на бронза и златото е достигнала голям разцвет, а това е краят на последната фаза на бронзовата епоха. Взимайки за основа главно формата на чашите, В. Миков датира съкровището от периода около VIII в. пр. н. е.[46]

Появата на разгледаната монография бе от изключително значение за праисторическата наука, защото на изследвачите от различните страни беше дадена възможността да се запознаят обстойно с уникалния паметник, а и бе поставена здрава основа за по-нататъшното му проучване въпреки очевидното противоречие между разгледания от В. Миков сравнителен материал и предложената от него датировка. Именно затова е странен фактът, че този труд, общо взето, предизвика слаб отзвук в чужбина. Отношение по него взеха главно югославските учени.

С остра критика на схващанията на В. Миков се отличава публикуваната през следващата година статия на Вл. Попович, в която той се опитва да анализира достигнатите дотогава резултати в изследването на съкровището. На първо място той е на мнение, че вероятният произход на материала — в случая златото, не може да служи като доказателство за наличието на местно ателие, произвеждащо подобни предмети, като при-

вежда примерите с месопотамските колонии в Анатолия и гръцките в Тракия, които произвеждали луксозни предмети от метали, придобити по пътя на размяната.[47] Според него не е изключено предметите от съкровището да са правени от пътуващи майстори, дошли отвън. Наличието на електрон е доказателство за чуждестранния произход на съдовете, като при това не е изключена възможността някои дунавски съкровища, които са местно производство, да имитират предмети, нехарактерни за района.[48] Приведените аналогии между чашите с една дръжка и подобни образци от местната керамика според автора не са достатъчно убедителни, макар самият той да признава, че приликата между вълчитрънските чаши и чашата от Островул Маре е очевидна, като подчертава обаче, че подобни форми се повтарят в епохи, хронологически твърде отдалечени. Именно затова, смята той, интерпретацията на вълчитрънската находка не може да бъде извършена въз основа на аналогии с местната керамика.[49] Вл. Попович не е съгласен, че украсата нямала преки аналогии, и твърди, че тя има най-голяма прилика с украсата върху сребърните съдове от Тод — паралелът между гирляндите и линиите (както той ги нарича) на тройния съд и някои купи от Тод според него е очевиден; общи елементи са и двата широки релефни кръга на дъното на чашите от Тод и Вълчитрън. Именно приведените по-горе примери показват, че между двете съкровища има близка прилика, което, разбира се, не значи, че те са правени в едно и също ателие или в един и същи район, като не се изключва и една хронологическа разлика.[50] Освен това орнаментацията от гирлянди и успоредни линии, каквито имаме върху дръжките от дисковете, се среща и в някои видове рисувана керамика от Персия (2100—1700 г. пр. н. е.), а някои от тези елементи намираме и в минойското изкуство — явно прототипът им е азиатски.[51]

Според Вл. Попович двете съкровища са работени в географски отдалечени райони, а общите елементи в тях се обясняват с това, че те произлизат от един общ източник — най-вероятно Анатолия, известна със своята металургия и изпитваща благотворното влияние на месопотамската торевтика. Сходството между предметите от Вълчитрън и тези от Първия кръг на шахтовите гробници в Микена вероятно трябва да се обясни по същия начин.[52] Липсата на повече пряк сравнителен материал не позволява на автора да прецизира датировката на Вълчитрънското съкровище, но украсата от злато и сребро върху дисковете насочва към един район, където егейските и анатолийските влияния са се кръстосвали. Във всеки случай това не е произведение на балканската торевтика. Съкровището е внесено и е единствено за Балканите, а неговата датировка би могла да се постави между 2000 и 1500 г. пр. н. е.[53] или според югославския учен по времето на съществуване на културата Гумелница. Вл. Попович смята, че има несъмнена общност между сходните предмети от Тод, Егея, Анатолия и Майкоп, а вълчитрънските съдове са много по-близки до егейските и анатолийските и нямат нищо общо с тези от желязната епоха.[54]

Без съмнение последното твърдение е в известна степен вярно, но в статията не е обосновано, а повечето от постановките са чисто априорни. Сравнителният материал е подбран без определена систематизация. Трябва да отбележим, че в случая е налице едно доразвиване на тезата на Х. Сейриг, която вече разгледахме, но трябва да се има пред вид, че докато хронологията на Тод и Майкоп остава непроменена, крайната дата на културата Гумелница е поставена към началото на III хил. пр. н. е., поради което синхронизацията на Вл. Попович е неуместна.

Кратка рецензия на монографията на В. Миков прави Вл. Маркотич. Тя има осведомителен характер и авторът не изказва свое мнение по повдигнатите въпроси.[55] Друга рецензия публикува М. Гарашанин. За него интересна и правилна е мисълта на В. Миков за връзката между орнаментацията на керамиката от типа Дубовац-Жуто Брдо с тази върху дисковете. Той отбелязва, че и неговото мнение за генезиса на балкано-дунавския геометричен стил е същото.[56] Що се касае до тройния съд, югославският учен намира, че опитите за сравнение с двойните глинени съдове от посочената по-горе култура са неудачни, поради това че между тях няма никакви общи елементи.[57] Неуспешен е също така и опитът да се определи предназначението на големите дискове въз основа на аналогии с вотивната кола от Дуплие, тъй като нейното тълкуване е спорно. Що се касае до въпроса за произхода на съкровището, М. Гарашанин е съгласен с българския учен, че то има за основа местните балкански елементи. Авторът се съгласява с датировката (VIII в. пр. н. е.), като отбелязва, че тя се потвърждава и от находките в некропола край Радану.[58]

С датировката на В. Миков се съгласяват и други изследвачи. Хр. Данов приема, че съкровището потвърждава сведенията на Омир за богатствата на тракийските царе,[59] а Д. Берчу изказва мисълта, че в периода На С цивилизацията на територията на Румъния и България е представена от културното и етническото единство на тракийските племена, от която цивилизация най-значителният паметник е съкровището от Вълчитрън. Той съобщава, че през 1958 г. край Черна вода е открил в тракийска гробница с трупополагане десет глинени съда с черна полирана повърхност, три от които по форма са напълно идентични на кантароса от Вълчитрън.[60]

Във връзка с някои проблеми на находката от Хайдушамшон накратко върху съкровището се спира и А.Можолич. Въз основа на начина, по който са прикрепени дръжките, авторката смята, че то заема междинно положение между съдовете, открити в Агиос Йоанис, Маратон и Микена на юг, и тези от Фритцдорф и Рилатен в Северозападна Европа. Релефните пояси на дъното се срещат също и в съдовете от Агиос Йоанис, както и в Карпатския басейн, особено върху по-ранната керамика от Фюзешабон.[61] Що се касае до дисковете, унгарската археоложка доказва, че по форма те нямат аналогии от Карпатите и Унгария, но имат близки такива в орнаментацията — предмети от Фюзешабон, керамика от Витенберг и др.[62] А. Можолич е на мнение, че орнаменталните мотиви и техническите особености (спираломеандърът, гирляндата, украсата върху дръжките на дисковете, начинът на кръстовидното прикрепване, дръжките на съдовете, излизащи направо от ръба на устието, както и формата на големия съд) позволяват съкровището от Вълчитрън да бъде поставено в един културен кръг с Фюзешабон, Отомани и Витенберг.[63] Според нея многобройните съкровища от Карпатите и Трансилвания, както и това от Вълчитрън принадлежат към един общ хронологически хоризонт. Всички те са заровени вследствие на военни действия от неизяснен характер в източната половина на Карпатския басейн.[64] Смятайки, че чрез този хоризонт в общи линии се приключват микенско-малоазийските влияния в определени райони на Югоизточна Европа като период, през който е ставало тяхното укриване, авторката посочва първата половина до средата на XV в. пр. н. е.[65] В известна степен подобно заключение е приемливо, но трябва да отбележим, че микенските влияния в Карпато-дунавския басейн не приключват в края на XV в. Те продължават в по-силна или по-слаба степен до началото на Великото егейско преселение, а на Балканите редица елементи на микенската култура се запазват чак до елинистическата епоха.

Бележки върху съкровището прави и М. Чичикова. Подчертавайки, че близки паралели на формите на кантароса и чашите има в тракийската керамика от края на бронзовата и началото на железната епоха, тя го датира към XII—X в. пр. н. е.[66] Украсата от геометрични мотиви и есовидни спирали го доближава до редица метални предмети от карпато-дунавската област, в които са намерили слабо отражение и някои елементи на микенската култура. Според авторката съкровището е произведение на местното златарство, стои в тясна връзка със златните находки от посочения по-горе район и е било притежание на тракийски племенен вожд.[67] По-късно въз основа на формите на съдовете М. Чичикова отнася съкровището към края на бронзовата епоха.[68]

Съвсем накратко върху него се спират и някои други български автори. М. Цончева приема хронологията VIII—VII в. пр. н. е. Според нея в случая имаме работа със сервиз, използуван предимно при официални приеми и тържества.[69] Без да привежда някакви аргументи, Г. Тончева датира съкровището към ранния тракийски халщат — XI—IX в. пр. н. е.[70]

Проблемът за находката от Вълчитрън е засегнат и от Т. Герасимов и Ив. Венедиков в монографията им за тракийското изкуство. Те смятат, че до нас е достигнала само част от целия комплект, а дисковете са служели за похлупаци на още седем златни съда, които са загубени.[71] Сложността на неговата изработка, спокойната геометрична украса, кръстообразните подложки под дръжките на големите дискове позволяват предметите да бъдат отнесени към периода XII—VI в. Въз основа на орнаментацията съкровището се разделя на две отделни постъпления.[72] Според авторите съкровище от подобен тип „. . . може да бъде изработено само в един голям градски център с опитни изпълнители, владеещи до съвършенство техниката на леенето, коването, изчукването на орнамента от перли и канелюри и поставянето на сребърните орнаменти и ниелото“[73]. Именно всички тези аргументи са довели Т. Гераси-

мов и Ив. Венедиков до една обша идея за Вълчитрънското съкровище, която не ги насочва на север, където обикновено се търси неговият произход, а на юг, в една област, където тракийското изкуство е било в постоянен допир с гръцкото.[74]

Две години след излизането на монографията Ив. Венедиков отново се връща към проблема, като сега в значителна степен ревизира предишното си становище. В случая той търси общ характерен белег, който да се среща и в други паметници. Единственият според него елемент от украсата, общ за всички предмети, е пластичният — канелюрите. Подобна украса се среща и в предметите, отливани с помощта на калъпите, открити в Побит камък край Разград.[75] По-точно авторът установява, че има единство между канелираната украса на култовата брадвачук от Разград и тази върху дръжките на чашите и големия съд.[76] Дотолкова, доколкото за датата на разградските калъпи няма никакво съмнение, Ив. Венедиков стига до извода, че в случая имаме работа с високохудожествена украса, каквато паметниците на север от Дунав не носят. Именно затова той е на мнение, че не нашите изделия са изработени от трансилвански майстори, а Вълчитрънското съкровище и скиптрите, лети с калъпите от Разград, представляват в действителност онези образци, които били имитирани от майсторите на север от Тракия през последната фаза на бронзовата епоха (1600/1500—1200/1100 г. пр. н. е.)[77] Съкровището е принадлежало на някой тракийски цар от времето на Троянската война или преди нея. За пръв път тук е изказана мисълта, че то позволява да се говори за своеобразно придворно изкуство, което в областта на торевтиката и бронзолеярството надминава много от паметниците на тази отдалечена епоха.[78]

Д. П. Димитров датира съкровището от края на бронзовата епоха.[79] Без да привежда аргументи, той смята, че по техника и стил на изработка то е еднородно, тройният съд вероятно е лампа и е било притежание на някой тракийски племенен вожд.[80]

От всичко, казано дотук, може да направим заключението, че в резултат на работата на различни учени проблемът за датировката на Вълчитрънското съкровище в общи линии е решен. Сега не може да има съмнение, че то се отнася към късната бронзова епоха. Що се касае до мястото на съкровището сред другите синхронни на него колективни находки, до изясняване на значението му за културната история на долнодунавските племена от втората половина на II хилядолетие пр. н. е. и до използуването му като извор за развитието на производителните сили, то това остава предмет на бъдещите проучвания.

[1] J. Babelon. Un trésor de vases d'or, découvert en Bulgarie. — Arethuse, II, avril 1925, p. XVIII—XIX.
[2] S. Reinach. — Revue archéologique, 1926, I, p. 147.
[3] A. David Le Souffleure. — Revue des études grecques, XXXIX, 1926, p. 182—183.
[4] Б. Филов. Златните съдове от Вълчитрън. — ИАИ, III, 1925, с. 232—233.
[5] Пак там.
[6] Пак там, с. 233.
[7] I. Andrieşescu. Consideraţiuni asupra tezaurului dela Vălci-Trăn, lănga Plevna (Bulgaria). — Memoriile Secţiunii istorice. Academia Română. S. III, V, Bucureşti, 1926, p. 10—11.
[8] Ibidem, p. 14—15.
[9] Ibidem.
[10] Ibidem, p. 17.
[11] Ibidem, p. 18 sqq.
[12] Ibidem, p. 25—27.
[13] V. Pârvan. Considération sur le trésor de Valtchi-Treune. Résumé. — Memoriile Secţiunii istorice. Academia Română. S. III, V, Bucureşti, 1926, p. 28 sqq.
[14] Ibidem, p. 28—32.
[15] P. Reinecke. Ein neuer Goldfund aus Bulgarien. — Germania, IX, 1926, p. 50.
[16] Ibidem.
[17] Ibidem, p. 51.
[18] Ibidem, p. 51, 52.
[19] Ibidem, p. 52, 53.
[20] Ibidem, p. 54.
[21] Я. Тодоров. Към въпроса за Вълчитрънското златно съкровище. — ИАИ, IV, 1926/27, с. 287—288.
[22] G. Wilke. Ebert's Reallexikon der Vorgeschichte. XIV. Berlin, 1929, p. 227—228.
[23] Ibidem.
[24] R. Vulpe. L'âge du fer dans les régions Thrace de la Péninsule Balkanique. Paris, 1930, p. 36.
[25] Ibidem.
[26] Ec. Dunareanu-Vulpe. Considérations sur certains formes caractérisant l'âge du bronze de l'Europe sud-oriental. Paris, 1930, p. 13—14.
[27] Ibidem.
[28] Ibidem.
[29] I. Nestor. Der Stand der Vorgeschichtforschung in Rumänien. — BRGK, 22, 1932, p. 123.
[30] Ibidem, p. 124.
[31] Ст. Младенов. Първобългарско, а не печенежко е т. нар. Атилово златно съкровище от Наги-Сент-Миклош. — ГСУ ИФФ, XXXI, 5,1935, с. 53.
[32] H. Seirig. Antiquités Syriennes. Notes sur le trésor de Tôd. — Syria, XXXI, 1954, 3—4, p. 218.
[33] Ibidem, p. 222.
[34] Ibidem.
[35] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън С., 1958, с. 5—57.

[40] Пак там, с. 21.
[41] Пак там, с. 22.
[42] Пак там, с. 23.
[43] Пак там, с. 25—28.
[44] Пак там, с. 29—32.
[45] Пак там, с. 32.
[46] Пак там, с. 37.
[47] Пак там, с. 45.
[48] Пак там, с. 46.
[49] Пак там, с. 47.
[50] Пак там, с. 51—55.
[51] Vl. Popović. Encore sur le trésor d'orfévrerie de Vâlcitrân. — RA, 1959, 2, p. 107.
[52] Ibidem, p. 107—108.
[53] Ibidem, p. 108.
[54] Ibidem, p. 108—109.
[55] Ibidem, p. 109.
[56] Ibidem.
[57] Ibidem, p. 110.
[58] Ibidem.
[59] Vl. Marcotić. — AJA, 63, 1959, № 3, p. 285.
[60] М. Гарашанин. — Старинар, XI, 1960, с. 254.
[61] Пак там.
[62] Пак там.
[63] Chr. Danov. Social and economic development of the ancient Thracians in Homeric, Archaic and Classical times (Upto the Conquest of the Bulgarian Lands by the Ancient Macedonians). — Etudes historiques,I, Sofia-Stockholm, 1960, p. 6—7.
[64] D. Berciu. Quelques problèmes communs de la préhistoire de la Roumanie et celle de Bulgarie. — ИАИ, XXIII, 1960, p. 266.
[65] A. Mozsolics. Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdusamson. — BRGK, 46—47, 1965—1966. Berlin, 1968, p. 10—11.
[66] Ibidem, p. 16.
[67] Ibidem, p. 17.
[68] Ibidem, p. 41, 43.
[69] Ibidem, p. 46.
[70] М. Чичикова. Златни и сребърни съкровища от България. — История и география, 1967, 1—2, с. 54—55.
[71] Пак там.
[72] M. Cičikova. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 81.
[73] М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, с. 108—109.
[74] Г. Тончева. О фракийцах нынешних Украины, Молдовы, Добруджи и Северо-Восточной Болгарии в XI—VI вв. до н. э. — Studia Thracica, Sofia, 1975, п. 49.
[75] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 33.
[76] Пак там, с. 34.
[77] Пак там, с. 35.
[78] Пак там, с. 36.
[79] Ив. Венедиков. Вълчитрънското съкровище. — Изкуство, XXV, 1975, 3—4.
[80] Пак там, с. 8.
[81] Пак там, с. 9.
[82] Пак там, с. 10.
[83] История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 16.
[84] Пак там, с. 17.

Etat des recherches sur le trésor d'or de Vălcitrăn

AL. G. BONEV

(Résumé)

Dans le présent article sont réunis et commentés d'une manière critique les ouvrages fondamentaux, consacrés au trésor d'or de Vălcitrăn. Le premier ouvrage sérieux sur ce trésor est celui du savant roumain J. Andriesescu qui, sur la base de parallèles de boucles de ceinture découverts au Danemark, en Allemagne et autres endroits, le situe dans la période prémycénienne. Son apport important consiste en ce qu'il a donné une datation plus acceptable des objets par suite de quoi la théorie de l'origine protobulgare du trésor a été définitivement abandonnée. L'auteur étudie également les opinions d'autres savants — V. Pârvan, qui le date de 1200—1000 av. n. ère, P. Reineke — du Hallstatt moyen, G. Wilke — Ha A et autres. En 1954 H. Seyrig, en rapport avec la trouvaille de Tod, le rapporta à un horizon de trésor commun — Tod, Meikop et Vălcitrăn, en partant au demeurant de données préalables franchement erronées. Sa thèse fut développée plus tard par Vl. Popović. L'auteur étudie en détail également la monographie de V. Mikov qui rapporte la trouvaille de Vălcitrăn au VIIIe s. av. n. ère. Après la publication de cet ouvrage, à l'exception de l'article d'Iv. Venedikov, aucun autre livre spécial n'a été publié sur le dit trésor. La plupart des autres qui s'en occupent le font en rapport avec d'autres questions. La datation proposée par eux oscille dans l'intervalle du XVIe au VIe s. av. n. ère. A partir de positions contemporaines l'auteur fait une analyse critique de maints arguments et formulations des auteurs qui ont publié des ouvrages sur le trésor d'or de Vălcitrăn.

Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Проникването и налагането на християнството по нашите земи дава силен отпечатък върху всички сфери на духовния живот на обществото. Това е особено показателно по отношение на погребалния култ и обреди. Постепенно изчезват богатите погребения и се заместват от скромни гробове, в които инвентарът е оскъден и беден. Това съответствувало на изискванията на новата религия. Едно изключение представляват раннохристиянските гробници, изградени от камък и тухли. Техният строеж продължава близо три века — от началото на IV до края на VI в. По план и конструктивни особености тези гробници имат близки черти с гробниците от т. нар. „македонски" тип, използувани в западните части на Балканския полуостров в доримската епоха. Съществено различие обаче е липсата на коридор (дромос) в гробниците от християнската епоха (като изключим коридора на Хисарската гробница, който има по-друг характер и конструкция). Голяма е и разликата от време, която отделя строежа на едните от другите. Ето защо трябва да се приеме, че през IV—VI в. е налице едно самостоятелно архитектурно решение, подчинено на определени догматични изисквания на християнската религия.

Обобщаващи трудове върху старохристиянските гробници у нас не съществуват, въпреки че са открити повече от няколко десетки. При обнародването на всяка от тях авторите правят анализ на архитектурно-строителните им белези и привеждат интересни успоредници за конструктивните им особености. По-напреднал е въпросът за изучаването на тяхната вътрешна украса. На базата на известните дотогава 9 сердикийски гробници през 1925 г. Кр. Миятев направи изследване, в което набеляза основната линия в развитието на декоративната им система.[1] Неговият труд не е загубил значението си и днес. Откриването на значително количество нови паметници дава възможност изказаните негови идеи да бъдат доуточнени, разширени и допълнени.

От гледна точка на плана старохристиянските гробници се делят на няколко типа: еднокамерни, двукамерни и многокамерни. Еднокамерните гробници (обр. 1) са най- разпространени, което се дължи на лекотата на техните конструкции. Такива са всички гробници от некропола на Сердика, гробниците при Плевен,[2] Пловдив,[3] Хисар,[4] Сандански,[5] Бистрица,[6] Софийско, Белоградец,[7] Новопазарско, Девня,[8] Варненско, и др. В някои градове те заемат твърде значително място: в София са проучени над десет такива гробници, пет гробници са открити в Хисар, няколко са известни от Девня. Като правило това са правоъгълни помещения със средни размери: дълж. 2—2,5 м и рядко повече и шир. 1,5—2,5 м със задължителна ориентировка изток—запад. Основите им са иззиждани от камък на хоросан, отгоре са покривани с полуцилиндричен тухлен свод. Само гробницата от Калиакра е изградена изцяло от добре одялани камъни.[9] Обикновено височината от пода на гробницата до ключа на нейния свод е 1,5—2 м. Често в единия край на свода е пробиван отвор, който е служел като отдушник за газовете от разлагащите се органични материи, тъй като гробниците са били използувани многократно.

Две от гробниците в Сердика (№ 2 и №7 по номерацията на Кр. Миятев) са покрити с кръстат (балдахинов) свод вместо цилиндричен.[10] С кръстат свод е покрита и квадратната в плана си гробница от Варна (м. Акчилар).[11] При нея обаче четирите шева на тухления свод не се срещат с върховете си в най-високата част (зенита) на свода, а са пресечени от квадрат с диагонално поставени тухли. Този начин на засводяване може да се тълкува като преходен момент от кръстовиден свод към купол, изграден на квадратна основа. Изграждането на кръстати сводове е определено източно влияния, което получава развитие в нашите земи през ранновизантий

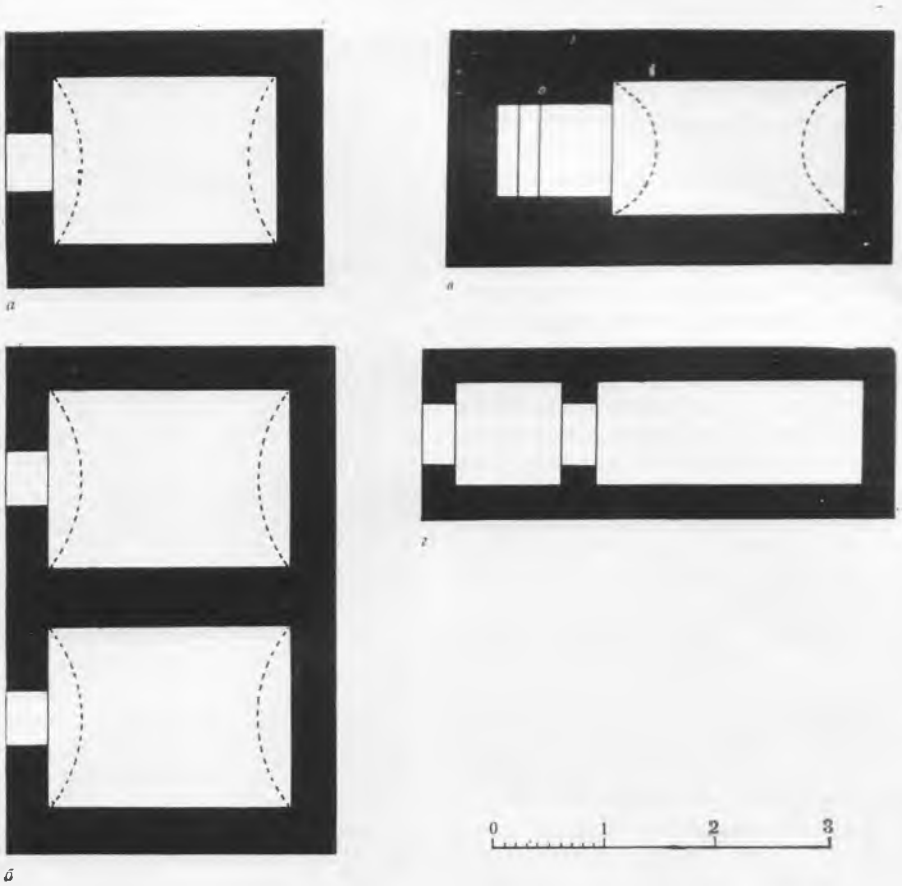

1

● *Обр. 1. Планове на гробниците при: а) Хисар (по Д. Цончев); б) Арчар (по Г. Кацаров); в) Варна (по М. Мирчев); г) Сандански (по Т. Герасимов). Fig. 1. Plans des sépulcres près de: а) Hisar (d'après D. Cončev); б) Arčar (d'après G. Kacarov); в) Varna (d'après M. Mirčev); г) Sandanski (d'après T. Gerasimov)*

ската епоха и е било прилагано при засводяването и на някои църкви — тази в с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг, „Света София" и „Свети Георги" в София.

Отвътре погребалното помещение на гробницата е обикновено с тухлен под или хоросанова замазка (опус сигнинум), върху която са изграждани от едно до три гробнични легла. Върху тях били полагани телата на мъртвите. Стените на камерите са гладки, понякога прорязани от недълбоки ниши, в които са поставяни необходими вещи, съдове с благовония или светилници. Измазвани са с варова мазилка, най-често с примес от тухлен прах, който ѝ придава хубав розов цвят. В отделни случаи гробниците са стенописвани, а в една (тази от Девня) мазилката е набраздена с хоризонтални и вертикални врязани линии, които имитират мраморна облицовка.[12] С истинска мраморна облицовка, от която са запазени само железните скоби, чрез които плочите са били прикрепвани, е гробница № 3 от некропола на Сердика (под църквата „Св. София").[13]

В гробниците се влиза през малки входове-отвори, затваряни с дебели каменни плочи. Пред входовете има по няколко стъпала, тъй като гробните съоръжения винаги са вкопавани в земята на дълбочина 1—2 м. При гробницата на ул. „Богомил" във Варна освен стъпалата има и късо коридорче.[14] Гробницата от Сандански се състои от продълговато помещение и малко квадратно преддверие, свързано вероятно с някои изисквания на погребалния култ. Малко преддверие е било долепено и към гробницата на нос Калиакра. Съвсем специфично е разрешен достъпът до гробница № 3 в Хисар. Поради голямата дълбочина, на която се намира нейният вход (около 4 м), към него води дълъг коридор, състоящ се от надземна и подземна част (обща дължина около 9 м). Наклонът е

преодолян от поредица стъпала и две площадки, а отгоре коридорът е бил засводен.[15].

Двукамерните гробници се срещат порядко и трябва да се разглеждат като обикновено удвояване на еднокамерните. Няколко такива гробници са открити в Рациария (с. Арчар, Видинско).[16] Характерното при тях е, че едната дълга стена на двете камери е обща и върху нея лягат едновременно и симетрично петите на двата свода (обр. 1 б). Останалите конструктивни особености и строителни материали не се отличават от тези на еднокамерните гробници. Предполага се, че този тип съоръжения представляват фамилни гробници на знатни лица от светски и духовен произход.

Ограничено е и разпространението на многокамерните гробници. По оскъдни описания една такава гробница от с. Арчар представлява голяма, почти квадратна сграда, разделена чрез вътрешни стени на четири гробни камери.[17] Достъпът се осъществява през малък вход и стълбище, а отгоре целият гробен комплекс е покрит, както изглежда, с общ полуцилиндричен свод.

Съвсем изяснен и ясно разчленен многокамерен план има гробницата при с. Крупник, Благоевградски окръг.[18] При нея петте камери са подредени симетрично около централен разпределителен коридор, в който се прониква през тесен вход и стълба с пет стъпала (обр. 2). Всяка камера е покрита с полуцилиндричен свод и отделена от централното помещение с малък вход-отвор, затварян с голяма, плъзгаща се в специални улеи плоча. Цялата постройка е изградена от тухли, подовете на камерите са настлани с дебел пласт хоросан, а стените — измазани с бяла варова мазилка без следи от стенописи.

Важно явление представляват шахтовите гробници от ранновизантийския Одесос (Варна).[19] В мекия варовик са издълбавани кладенци, дълбоки около 3 м. От тях се влиза в камери, също така издълбани във варовиковата маса. Те са засводени и обединени помежду си чрез малки отвори и галерии. Закръглените отгоре врати са затваряни с плочи или корубести керемиди. По стените липсват следи от измазване или друга украса, като се изключат откъслечни надписи и врязани примитивни рисунки на птици, човешки фигури, хризми и други подобни, свързани с християнския култ (обр. 3).

Най-сетне към ранновизантийските гробници трябва да се прибавят и проучените няколко скални гробници при Провадия, които представляват скромни камери, изсечени в скалите и свързани очевидно с живота и дейността на близките скални манастири.[20]

Като правило старохристиянските гробници не били декорирани, а само измазвани

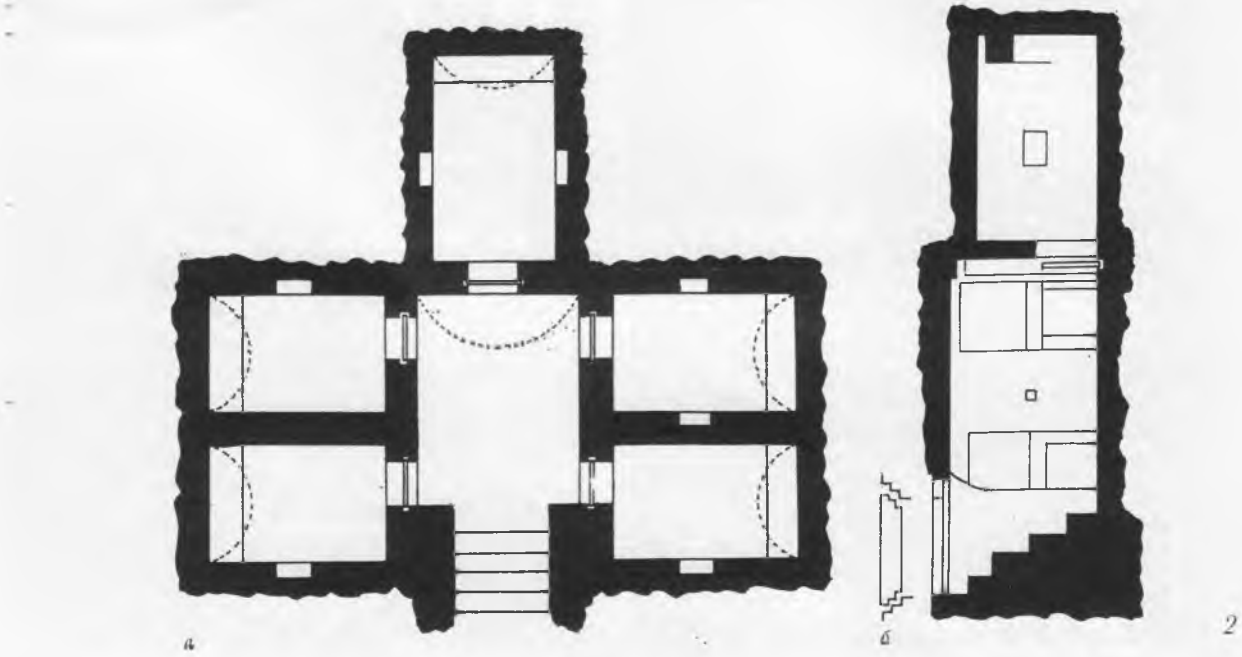

● *Обр. 2. Гробницата при Крупник (по Ал. Рашенов): а) план; б) надлъжен разрез. Fig. 2. Le sépulcre près de Krupnik (d'après Al. Rašenov): a) plan; б) coupe longitudinale*

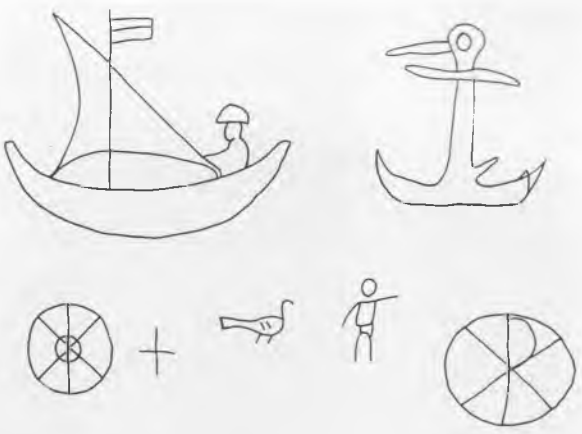

3

● *Обр. 3. Врязани рисунки по стените на гробници от Варна (по М. Мирчев). Fig. 3. Dessins gravés sur les murs de sépulcres de Varna (d'après M. Mircev)*

с хубава варова мазилка. Понякога върху мазилката се откриват врязани изображения, изпълнени, докато е била още мокра. Това най-често са образи от репертоара на християнската символика: гълъб — душата на покойния, хризма — Христос или кораб, котва — символи на спасението на човешката душа (Варна — гробница в м. Акчилар) (обр. 3). За нас обаче интерес представляват тези гробници, в които се откриват стенописи. Досега са известни и проучени повече от 20 такива гробници. По-голямата част от тях се намират в некрополите на Сердика, по няколко са открити в Марцианопол и Диоклецианопол, а са познати голям брой единични находки от други места. Повечето от тези паметници не са запазени днес и за тях може да се съди само по първоначалните публикации, копия и снимки.

Стенописите са изпълнявани предимно в засводените гробници и по-рядко в тези с плоско покритие. И това не е случайно, защото така е съчетавана най-добре християнската идея за наличието на два свята — земен и небесен. С оглед на това стенните плоскости са използувани за разгръщане на мотиви, свързани със земното битие на погребаните, докато сводът олицетворява небесното царство и върху него са изписвани символи от задгробния живот.

Подобно на църковните стенописи и тук навлизането на новия християнски светоглед в изкуството се извършва на базата на старите елинистически традиции — особено силни и действени в балканските земи. Процесът на развитие се движи по линията на преодоляването на античния реализъм и илюзионизъм към условност и символизъм. Анализът на известните досега паметници дава възможност те да бъдат разделени на няколко групи, които много добре илюстрират този процес.

Към *първата група* принадлежат няколко гробници, декорацията на които запазва свежи живописните похвати на античността. Сред тях особено място заема Пловдивската гробница, датирана в началото на IV в.[2] Този позабравен паметник е от типа на по-рядко срещаната гробница с плосък покрив и има правоъгълна форма. Стенописите покриват четирите стени на гробницата и предават една известна и твърде разпространена в античността сцена — погребално угощение. В нея взимат участие шест човешки фигури, всяка от които (с изключение на централната двойка) е поместена в отделна рамка от черни и червени линии. Това е особеност, която отличава съществено тази композиция от непрекъснатите фризове на фигури в античните релефи и стенописи със същата сцена. Независимо от това обаче всички образи в Пловдивската гробница са обединени в едно цяло посредством посоката на движение. А то е насочено към централната сцена, изписана в дясната половина на западната стена, където върху погребално ложе са полулегнали двама души — възрастен мъж и младо момче. Пред тях е поставена трикрака масичка, а в лявата половина на стената има ниша, в дъното на която са изписани цветен венец и около него разхвърляни червени цветя (макове или рози). Над цялата сцена от горната хоризонтална линия на рамката се спускат две гирлянди.

Останалите четири фигури са поместени в отделни рамки от двете страни на централната сцена. Това са прислужници, мъже и жени, над които също така се спускат гирлянди (обр. 4). Те носят в ръцете си различни предмети (съдове с храна, подноси и др.). Нарисувани са много живо, в движение към централната група. Художникът е работил много свободно и със замах. Въпреки линеарния характер на рисунките той успява да предаде редица интересни особености, да индувидуализира образите и до известна степен дори да им придаде портретна характеристика, както и да покаже някои подробности от облеклото на хората. Интересна подробност от източната стена е изображението на гълъб (Мавродинов неправилно го определя като паун) и още една, втора ниша, украсена като първата с венец и цветя.

Целият фигурален фриз отгоре е обрамчен с друг — орнаментален, който се състои от геометрични и растителни мотиви и разграничава стенната декорация от покривните плочи. Както се вижда, налице е една стара традиция на стенна гробнична украса, в която се явяват някои нови моменти, загатващи раждането на ново художествено виждане. Това важи както за измененията в декоративната система (рамкиране на образите), така и за наличието на някои характерни символи (гълъб, разхвърляните цветя, гирляндите), които са определено източно влияние и ще останат един от основните композиционни елементи в паметниците от следващите векове, изразявайки човешката душа и небесния рай.

В широко известната Силистренска гробница (края на IV в.) може да се наблюдава по-нататъшната еволюция на сцената на изпращането на човека от земното му жилище.[22] Централната сцена вече не представлява погребално угощение, а показва покойника и неговата жена прави на път към небитието. Към тях, също така в отделни рамки, са се насочили шест прислужника, носещи в ръце различни погребални дарове (съдове, дрехи, светилници и др.).[23] И тук художникът е съумял да покаже с лаконични средства динамиката на действието и дори да изрази върху отделните лица душевното състояние на хората.

В стенописите на Силистренската гробница виждаме да се изявява още по-определено идеята за небесния рай и земното човешко жилище. Сводът, отделен от фигурен фриз по стените чрез архитектурно-декоративен елемент (гредоред),[24] съдържа сложна мрежа от кръгове, квадрати и правоъгълници, в които са изписани птици, растения и човешки фигури. Те са разделени съвсем условно от линиите на геометричните елементи. Това се вижда най-добре в ловните сцени. Въпреки че са изписани отделно, фигурите на ловците и преследваните от тях животни са обединени помежду си от действието. В същност целият таван представлява живописна градина, населена от фазани, патици и други животни, в която растат палми, нарове, лози и други растения. Това е райската градина, погледната през очите на художник, който се намира под силното влияние на елинистическата традиция. Това се вижда и от добре познатите типични раннохристиянски символи и сцени, изобразени върху двата лунета — гълъби и пауни, обърнати към висок съд (кратер).

4

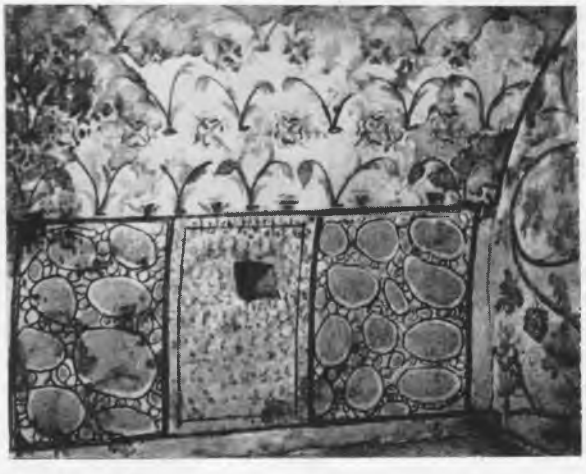

5

● *Обр. 4. Част от стенопис в Пловдивската гробница (по Н. Мавродинов). Fig. 4. Partie de la peinture murale dans le sépulcre de Plovdiv (d'après N. Mavrodinov)*

● *Обр. 5. Украса върху стена и част от свода в гробница № 7 от Сердика (по Кр. Миятев). Fig. 5. Décoration sur le mur et une partie de la voûte dans le sépulcre No 7 de Serdika (d'après Kr. Mijatev)*

В науката все още не е изяснено окончателно дали гробниците от Пловдив и Силистра са езически или християнски.[25] Тяхното присъствие сред паметниците от IV в., когато християнската религия намира широк отзвук в балканските провинции на Византия, както и наличието на редица елементи в тяхната стенна украса, които по-късно ще станат задължителни в репертоара на християнската символика, дават основание да бъдат разглеждани като преки предходници на старохристиянската гробнична живопис у нас. Като идея много близо до тях стоят стенописите от неотдавна откритата гробница до с. Осеново, Варненско.[26] Те обаче са съвършено различни по начин на изпълнение. Декорацията на гробницата се състои от три пояса — фигурален фриз, пояс от растителни и геометрични орнаменти над него и символично изобразено небе върху свода. Както в Силистренската гробница, така и тук на западната стена са представени две фигури на мъж и жена с дълги дрехи, оградени от дървета с накацали по тях птици. На северната и на южната стена са нарисувани пет фигури, някои от които държат в ръцете си оръжия (копие и щит), други — подноси с погребални дарове. На източната стена са очертани контурите на постройки, най-вероятно църкви, между които върху още мократа мазилка е врязана хризма, оградена в кръгла червена рамка.[27]

Декоративният пояс, който отделя вертикалната плоскост на стените от свода, се състои от ромбове, лозови пръчки и гроздове. Сводът изобразява небето, върху което звездите са маркирани със сини и червени точки. Пак върху свода са нарисувани и два човешки бюста, от главите на които излизат радиално разположени линии, а отгоре са оградени с още една дълговидна линия. Може да се допусне с голяма сигурност, че по тази начин художникът е искал да изрази божествения ореол около главите на светци или самия бог.

Декорацията на Осеновската гробница носи чертите на непреднамерен примитивизъм. Тя е изпълнена от нешколуван художник и това я прави твърде важна и интересна като паметник на самобитно, неповлияно от общоприетите норми изкуство.[28] Фигурите на хората и останалите изображения са предадени контурно, линеарно, с пестеливи движения на ръката, но са изразителни и добре охарактеризирани. Датирана в края на IV и началото на V в., гробницата с нейните стенописи е последен по време паметник, съдържащ сложна фигурална композиция. Обаче тя е вече твърде отдалечена от античната погребална сцена и същевременно в нейната схема са навлезли и доминират елементите на християнската догматика и символика.

Следващият етап от развитието на гробничната живопис е представен от *втора група* паметници, които се датират в края на IV и през V в. При тях още по-ясно и силно е прокарана идеята за господството на божественото начало над земното. Композиционно те представляват съчетание между земното човешко жилище и небесния свят. Характерното при тях е пълното изчезване на човешката фигура. Само в гробница № 9 от некропола на Сердика ще видим изобразени бюстовете на четирите архангели — Михаил, Гавраил, Рафаил и Уриил, които трябвало да се погрижат за душите на умрелите и да ги отведат в задгробното небесно царство.[29] Въпреки че тези изображения са избледнели и повредени, добре се вижда, че носят все още отпечатъка на пълнокръвното човешко лице и са чужди на по-късния средновековен аскетизъм. Долната част на гробницата е разделена на правоъгълни полета, които са изписани така, че създават илюзия за мраморна облицовка. В люнета откриваме познатите изображения на гълъби. Таванът подобно на Силистренската гробница е зает от мрежа, състояща се от кръгове, а в центъра на свода за пръв път се появява, в медальон от растителни орнаменти, светозарен кръст. Този начин на декорация Кр. Миятев правилно определя като източно влияние, добило широко разпространение през елинистическата епоха, но в нашия случай съчетано с християнските емблеми, които са заели местата на животинските и растителните мотиви.[30]

Подобна декоративна система има Хисарската гробница.[31] Върху нейната мазилка от стените е имитирана живописна облицовка от зелен мрамор, а таванът е зает от червени концентрични кръгове. Тази гробница има няколко ниши, в които са нарисувани цветове и пъпки от рози, разхвърляни свободно — мотив, който ни е вече добре познат от гробницата в Пловдив.

Много по-сложна, макар и грубовата, е илюзионната украса от гробница № 7 в Сердика, където чрез по-големи и по-малки петна е предадена разноцветна мраморна облицовка[32] (обр. 5). Тук обаче таванът е декориран богато с цветя и действува като пищна цветна градина. Цветовете не са разхвърляни сво-

бодно, а следват една предварително избрана схема, като въздействуват повече орнаментално. Подобен строг характер има и композицията с лозов повлек и гроздове по тесните стени на гробницата. Той се оживява донякъде само от разположените свободно и непринудено между вейките птици. Лоза с гроздове заедно с ваза е представена и в гробницата на ул. „Драговец" в Пловдив.[33] По клончетата на лозата са накацали гълъби.

Към този начин на украса трябва да се причисли и гробница № 8 от Сердика.[34] Върху нейните стени липсва познатата илюзионна мраморна облицовка — те са разделени чрез дебели линии на правоъгълни полета, които наподобяват геометричен чертеж. Затова пък таванът на гробницата е особено живописен с разхвърляните клончета ярко червени цветя, символизиращи райската градина (обр. 6).[35]

Като *преходна група* от елинистическия илюзионизъм към християнския символизъм могат да се посочат няколко гробници от Сердика, Марцианопол и Филипопол. Характерното за тях е, че след изчезването на човешката фигура в гробничната декорация вече не намира място и идеята за земното жилище на починалия. Стените на гробниците са оставяни свободни, без украса или върху тях са рисувани растителни орнаменти, символизиращи небесния рай. Най-добър пример в това отношение представлява гробница № 4 от сердикийския некропол.[36] Нейната тясна западна стена е заета от дълги стебла с червени цветове, между които са нарисувани свещници. По дългите стени са развити сложни растителни орнаменти, централно място, сред които заемат лозовият повлек и гроздовете. Върху източната стена между два свещника и в кръгъл медальон е изобразен христовият монограм. Мотивът на лозовите вейки е използуван и в гробница № 6 от Сердика, но вече силно стилизиран и обобщен. Тази стилизиция и схематизъм са характерни най-вече за свода, където чашките на цветята са сведени до нивото на обикновен орнамент.[37] Затова пък растителната украса от гробницата, открита под сградата на Народната библиотека в София, е реалистична и жива.[38] За това допринасят особено много различните животински фигури, вмъкнати

6

7

● *Обр. 6. Украсата на свода в гробница № 8 от Сердика (по Кр. Миятев). Fig. 6. La décoration de la voûte dans le sépulcre No 8 de Serdika (d'après Kr. Mijatev)*

● *Обр. 7. Украса на западната стена на гробница от Девня (по Д. Ил. Димитров). Fig. 7. Décoration du mur occidental d'un sépulcre de Devnja (d'après D. Il. Dimitrov)*

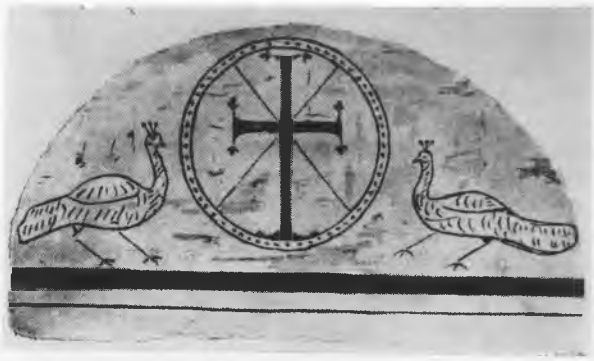

8

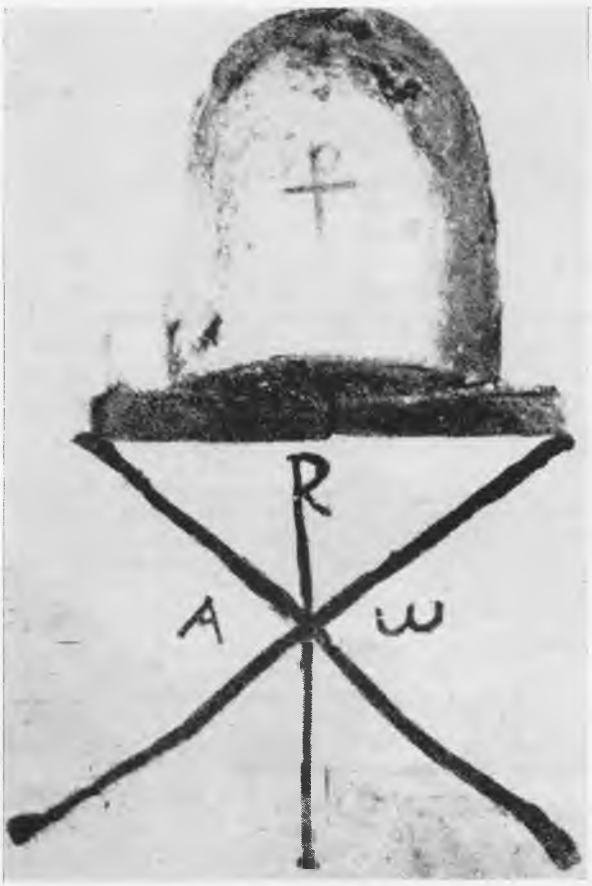

9

● *Обр. 8. Украса върху южния люнет на гробница № 1 от Сердика (по Кр. Миятев). Fig. 8. Décoration sur la lunette méridionale du sépulcre No 1 de Serdika (d'après Kr. Mijatev)*

● *Обр. 9. Украса в гробница на ул. Бенковски в София (по Ив. Велков). Fig. 9. Décoration dans un sépulcre, rue Benkovski à Sofia (d'après Iv. Velkov)*

умело сред растенията — гълъби, патици, фазани. Това, което е особено характерно за тази гробница и ще стане правило в по-нататъшното развитие на декорацията в старохристиянските гробници, е широкото използуване на кръста — основния християнски символ — по свода и люнетите (общо взето, в гробницата има нарисувани пет кръста).

Към тази група принадлежат и няколко гробници, в които основен елемент в украсата е гирляндата в нейния най-опростен и схематизиран вид. Виждаме я в две от гробниците на Марцианопол[35] (обр. 7), в гробница № 5 от Сердика,[40] в една от гробниците на Филипопол.[41] Интересно е да се отбележи, че гирляндите най-често са съчетавани с растителни орнаменти и изображения на птици-гълъби, символизиращи душите на погребаните.

Подробният и пълен анализ на различните елементи от стенната украса на гробниците през разглеждания период (цветя, гирлянди, свещници и други алегорични изображения), направен от редица изследвачи (Кр. Миятев, Н. Мавродинов, В. Иванова и др.), показва, че се извършва своеобразен синтез на местни римско-елинистически форми с източни мотиви (Египет, Месопотамия, африканските владения на Византия), както и с мотиви, застъпени широко в живописта на катакомбите в западните области. Опростяването и схематизирането на гробничната украса, нейното свеждане към определени християнски символи и изгонването на античните илюзионистични принципи намира своя завършек в последна, *четвърта група* от паметници, най-изявен представител на която е гробница № 1 в Сердика.[42] Нейните стени не са стенописвани и идеята за отделянето на земното от небесното е изразена само чрез една дебела кафява линия, която минава под основата на свода и над която има останки от латински надпис. Върху свода са нарисувани три кръста, а върху един от люнетите в кръгъл медальон и окръжен от два паунa е представен четвърти кръст (обр. 8). Така ние виждаме, че е достигната крайната точка в старохристиянския символизъм, когато небесното начало е изразено условно, а интересът към земното битие е угаснал напълно.

Подобна крайно опростена украса ще видим и в гробницата на ул. „Бенковски" в София, където с червена боя е изписан само монограм на Христос (обр. 9), в гробницата от Сандански, където е нарисуван кръст с две лаврови клончета под него, в гробницата

от с. Бистрица, Софийско, където личат следи от кръстове и котви. Малко по-сложна, но все в този дух е украсата на една гробница в Хисар, намираща се на 0,5 км от южната порта.[43] Върху четирите стени и свода е имитирано звездното небе посредством точки от червена боя. В средата на западната стена, един над друг, са нарисувани два кръста.

С простота се отличава декорацията и на гробницата от с. Шкорпиловци, Варненско.[44] Сводът (небето) е покрит със синя боя, докато стените са в охровожълто. В центъра на свода и на западния лунет са нарисувани два кръста, което е и единствената символика в украсата на гробницата.

Подобна символична украса притежава една гробница от Сердика, открита още в края на миналия век, но останала неизвестна досега.[45] Върху нейния лунет са нарисувани с кафява боя на бял фон три кръста. Средният от тях е по-голям и в кръгло сияние, а от мястото, където се кръстосват раменето му, излизат диагонално четири бели лъча. В тази опростена украса за пръв път срещаме у нас алегорията на Голгота с трите жертвени кръста.

Представителите на тази последна група гробнична живопис могат да се вместят в периода от края на V до края на VI в. Те са последни паметници на едно изкуство, в което си дават среща античната традиция и оформящата се средновековна живописна концепция. Както правилно отбеляза А. В. Банк, първият силен приток на антични форми в раннохристиянското изкуство се наблюдава в периода, непосредствено следващ победата на християнството, когато последното се изявява в качеството си на призната от държавата господствуваща религия.[46] Това се дължи до голяма степен на изменяне социалната база на християнството, което става религия и на господствуващата класа. Ето защо традиционното използуване на елинистическите форми и образи е било характерно за тези райони и градски центрове, където процесът на преодоляване на отживяващите форми на робовладелското изкуство е вървял със забавени темпове.

Разгледаните от нас паметници показват, че този процес в нашите земи е бил сравнително интензивен и е довел до бързото възприемане на новия мироглед. В сблъсъка между традицията и изкуството на новото време побеждава последното. В края на VI в. това развитие в нашите земи прекъсва заедно с прекратяването на строителството на гробници. Но не може да има съмнение, че то оказва определено и силно влияние върху цялостното развитие на ранносредновековното византийско изкуство.

[1] Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925.

[2] Б. Филов. Сводеста гробница при Плевен. — ИАД, I, 1910, с. 159—161.

[3] Н. Мавродинов. Гробница от IV в. сл. Хр. в Пловдив. — ГНБП, 1927, с. 21—49.

[4] Д. Цончев, А. Саркисян. Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори. — Археология, II, 1960, кн. 4, с. 36—43.

[5] Т. Герасимов. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач). — ИАИ, XXIX, 1966, с. 222—225.

[6] Ст. Станчев. Старохристиянска гробница при с. Бистрица. — ИАИ, XVII, 1950, с. 281—284.

[7] Ив. Велков. Късноримска гробница при с. Белоградец. — ИАИ, XII, 1939, с. 422—424.

[8] Д. И. Димитров. Раннохристиянска гробница от с. Река Девня. — ИВАД, XI, 1960, с. 95—101.

[9] Г. Кузманов. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. — МПК, XI, 1971, кн. 2, с. 6—8.

[10] С. Бобчев. Новооткрити гробници в старохристиянския некропол на Сердика. — ИАИ, XIV, 1943, с. 238 и сл.

[11] М. Мирчев. Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, с. 580 и сл., обр. 12.

[12] З. Гочева. Късноантичната гробница от Марцианопол при с. Река Девня, Варненски окръг. — МПК, VIII, 1968, кн. 3, с. 21 и сл.

[13] Ст. Бояджиев. Софийската църква Св. София. С., 1967, с. 12.

[14] М. Мирчев. Цит. съч., с. 579 и сл., обр. 10.

[15] Хр. Джамбов. Хисарската гробница. — ГНМП, V, 1963, с. 117 и сл.

[16] Г. И. Кацаров. Римски находки при с. Арчар. — ПСп, LXXI, 1911, с. 853 и сл.; Отчет в Секцията по антична археология на Й. Атанасова за археологически проучвания през 1975 г.

[17] Пак там.

[18] А. Рашенов. Гробница при с. Крупник. — ИАИ, VIII, 1935, с. 434—438.

[19] М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. — ИВАД, VIII, 1951, с. 91—97.

[20] А. Маргос. Раннохристиянски скални гробници при гр. Провадия. — ИНМВ, VI/XXI/, 1970, с. 194—199.

[21] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 21 и сл.

[22] Относно датата на тази гробница са изказани различни гледища, като тя се поставя в началото, средата или края на IV в. Срв. литературата по този въпрос у Д. П. Димитров. Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 1 и сл. По наше мнение гробницата и стенописите не могат да бъдат по-ранни от средата на IV в.

[23] Подробно описание на стенописите е направено от D. P. Dimitrov. Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra. — Cahiers archéologiques, XII, 1962, p. 35—52.

[24] Близка аналогия на този елемент от декорацията намираме в една гробница от Изник (Никея), датирана също в средата на IV в. Вж. N. Firatli. An Early Byzantine hypogeum discovered at Iznik. — Mansel' e Armagan'dan ayribasim. Ankara, 1974, p. 919, tabl. 334 b.

[25] Някои автори са склонни да поставят Силистренската гробница сред раннохристиянските паметници. Срв. Cahiers archéologiques, XVIII, 1968, p. 66, fig. 20.

[26] Досега те не са обнародвани научно. Кратко съобщение за тях: Ал. Минчев и П. Георгиев. Дърветата с накацалите по тях птици. — Антени, IV, бр. 12 (168), 22 март 1974.

[27] Подобни изображения на църкви срещаме и в мозайки от IV в. Срв. M. Yacoub. Le musée du Bardo. Tunis, 1970, fig. 18.

[28] Добри паралели могат да се посочат в стенописи от гробници при Керч в Южна Русия, открити още през 1901 г. (Срв. М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России. СПб.,1913, с.412—416), както и в мозайки от същото време (J. M. Blazquez, J. Gonzalez. Navarrete Mosaicos hispànicos del Bajo Imperio. — Arch. Español de Arqueología, 45—47, 1972—1974, n° 125—130, Madrid, p. 419—432).

[29] К. Миятев. Цит. съч., с. 66 и сл., обр. 31 и 36.

[30] Пак там, с. 94. Тази идея е добре прокарана в споменатата гробница от Изник (N. Firatli. Op. cit., tabl. 334 a, 339 a).

[31] Хр. Джамбов. Цит. съч., с. 130 и сл.

[32] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 55 и сл., обр. 20, 21, 23.

[33] Д. Цончев. Новооткрити старини от Пловдивско. — ИАИ, XV, 1946, с. 215—216, обр. 126—127.

[34] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 68 и сл., обр. 24—26.

[35] В това отношение освен посочените в досегашната литература примери близки паралели намираме в гробници от Панония и Горна Мизия (Печ, Ниш, Ягодин махала), на което обърна внимание още Д. П. Димитров. Стил и дата. . . . с. 21. Срв. още A. Mocsy. Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London—Boston, 1974, pl. 40 a, b. 41 b.

[36] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 23 и сл., обр. 10, 11.

[37] Пак там, с. 45 и сл., обр. 18.

[38] В. Иванова. Украса на гробница I, намерена под сградата на Народната библиотека. — ИАИ, XIV, 1943, с. 242—249.

[39] Д. И. Димитров. Цит. съч., с. 95, обр. 3, 4.

[40] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 36 и сл., обр. 12, 13.

[41] Д. Цончев. Трако-римски некропол в югоизточния край на Филипопол. — ГПБМ, V IV, 1960, с. 128 и сл.

[42] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 5, обр. 1, 2.

[43] Д. Цончев. Старохристиянска засводена гробница в Хисаря. — Прометей, II, 1938, кн. 5. с. 21—22.

[44] М. Мирчев. Гробницата от Шкорпиловци. — МПК, VII, 1967, кн. 1, с. 10—14.

[45] Т. Герасимов. Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н. е.). — Археология, XVIII, 1976, кн. 2, с. 51—53.

[46] А. В. Банк. Некоторые спорные вопросы в истории византийского искусства. — ВВр, VII, 1953, с. 262.

Architecture et décoration des sépulcres paléochrétiens dans les terres bulgares (IVe VIe s.)

D. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur étudie les sépulcres paléochrétiens connus jusqu'à présent. Sur la base de leurs plans et particularités de construction, il les répartit en trois groupes: à une chambre, à deux chambres et à plusieurs chambres. L'auteur souligne que la construction de ces sépulcres continue jusqu'à la fin du VIe s., lorsqu' ils disparaissent complètement par suite des changements intervenus dans les conditions de vie socio-économiques.

Une attention spéciale est réservée à la peinture sépulcrale étudiée en tant que synthèse de la tradition romaino-hellénistique et de différents influences orientales et occidentales, soumises aux exigences du dogmatisme chrétien. L'auteur étudie le développement du système décoratif, conditionné par la lutte de la tradition antique ancienne contre les nouvelles exigences de la réligion chrétienne. L'auteur développe et soutient le schéma, proposé par Kr. Mijatev dès 1925. Il souligne que la voie de développement suit la ligne tendant à surmonter le réalisme et l'illusionnisme hellénistique et s'orientant vers le symbolisme et le schématisme chrétien. Les monuments sont divisés en quatre groupes dont chacun reflète un moment déterminé dans ce développement. A cet effet l'auteur analyse un grand nombre de monuments nouveaux découverts et publiés dans les dernières décennies.

Към въпроса за градоустройството на Пауталия

Л. РУСЕВА-СЛОКОСКА

Археологическото проучване на Пауталия през последните години разкри интересни паметници, които хвърлят светлина върху градоустройството на античния град.[1]

● *Обр. 1. Ситуационна скица на декумануса в укрепената площ на Пауталия. Fig. 1. Plan de situation du decumanus dans l'espace fortifié de Pautalia*

В непосредствена близост до предполагаемия форум в центъра на съвременния Кюстендил (обр. 1) на площ от 750 кв. м се изявиха няколко строителни периода. Сред тях най-съществено място заемат частите от две инсули, разделени от антична улица (декуманус) и магазините към нея (обр. 2). Това е третата проучена улица

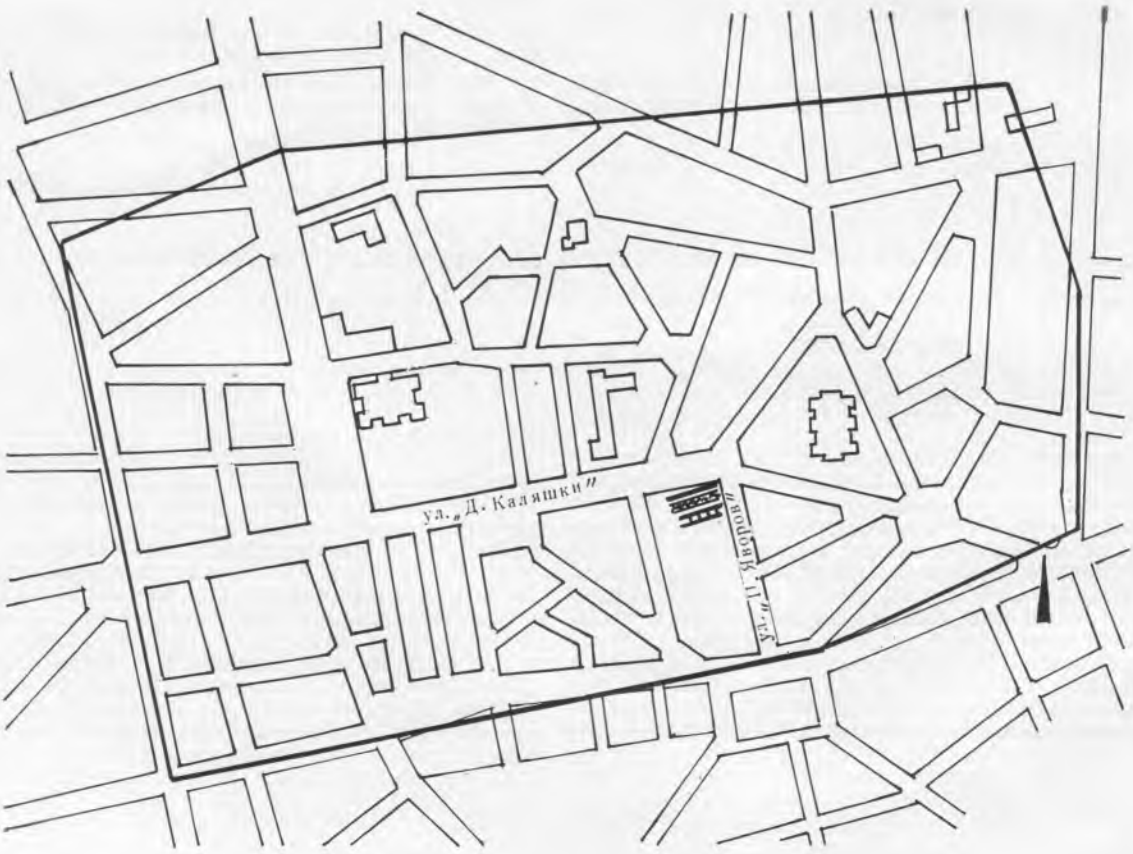

1

2

● *Обр. 2. Обектът, гледан от изток. Fig. 2. Le site, vue de l'Est*

от Пауталия, която потвърждава правилната ѝ планировка.[2]

От широкото 7 м улично платно на декумануса две стъпала са водели към тротоарите (обр. 2). Използуването на стъпала в Тракия при оформяне на уличния бордюр се регистрира тук за първи път, а в нашите земи — за втори (в Ескус).[3]

Уличното платно, подобно на известни улици от Сердика,[4] Филипопол,[5] Августа Траяна,[6] Ескус,[7] Никополис ад Иструм,[8] както и другите две улици от Пауталия, е покрито с големи каменни плочи с неправилна форма върху трамбована пръст. Запазена на място настилка бе разкрита в северната половина на платното, в която е разположен каналът за нечисти води за разлика от посочените улици. Плочите са наредени напречно върху отвора на канала и са служели за негово покритие, поради което тук са подбрани най-големите, надминаващи дължина 2,20—2,40 м и дебелина 0,25—0,30 м. От дългата употреба повърхността им е изгладена. Следи от коловози не открихме.

Вертикалният разрез на канала е правоъгълник (0,65/1,30 м). Стените са изградени от ломен и речен камък на песъчлив хоросан. Тъй като каналът, макар частично затлачен, и в момента на откриването бе действуващ, не успяхме да проверим настилката на дъното, която по всяка вероятност е от каменни плочи, аналогично на канала от кардото при Партийния дом. Водопроводът би трябвало да е разположен встрани и по-високо от канала,[9] но поради голямото разрушение на улицата не бе открит.

За оттичане на атмосферните води и създаване условия за нормално функциониране на подземната канализационна система уличното платно има наклон запад — изток от 3,6 %.[10] Това е наклон, който отговаря на нормативите и за съвременно улично строителство, а посоката съвпада с общия наклон на античния град.

Както отбелязахме, уличното платно отстрани е ограничено от бордюри, оформени като стъпала. Тяхното използуване е наложено от дълбочината на платното, което от своя страна е продиктувана от нивото на терена. В резултат на денивелацията стъпалата, които са два реда в западния край, стават три в източния. Средната им височина, както и ширината е 0,3 м. Изработени са от монолитни гранитни блокове[11] с добре огладена видима лицева повърхност, с правилно изрязани страници, които прилепват плътно

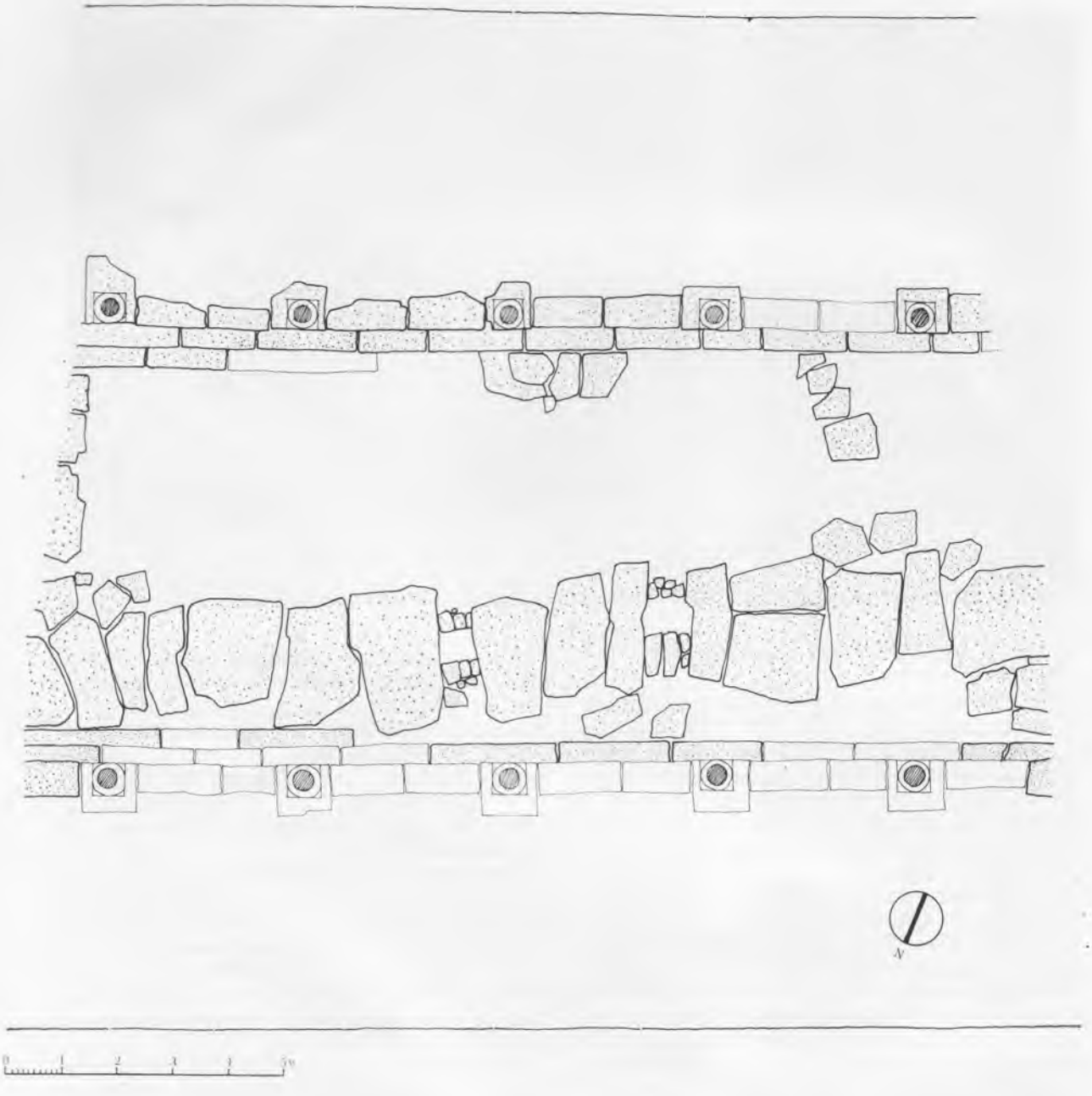

3

• *Обр. 3. Реконструкция на декуманус: улично платно със стъпала и стилобат. Fig. 3. Reconstruction du decumanus: chaussée avec des marches et stylobate*

една о друга без спойка на суха фуга. Една част от блоковете намерихме разместени, но оригиналното им подреждане е маркирано от оглаждането на видимите части вследствие на дългата употреба.

Гранитните блокове от стъпалата са положени върху солидни основи. В субструкцията на двата тротоара се явява разлика поради използуването на различен строителен материал (при южния — ломен, при северния — речен камък), което може да се обясни с различни доставки на материала или с това, че южният тротоар е граден едновременно със съседните на уличното платно сгради.

В по-добро състояние и с повече данни за реконструкция е запазен южният бордюр. По цялото протежение от 18 м на разкритата част на уличното платно се виждат двете стъпала. Разликата в размерите, формата и начинът на подреждане е в зависимост от конструктивното им предназначение. Тези от първото стъпало са продълговати, положени с надлъжната си ос в Г-образния жлеб на субструкцията. Последната продължава до височината на горната хоризонтална повърхност на блока, където е положен следващият от второто стъпало, възседнал част от първото. Ширината на зида от субструкцията е 1,05 м, дълбочината 1,7 м. Градена е от ломен камък на жълт песъчлив хоросан.

Във втория ред стъпала освен продълговатите гранитни блокове са поставени и други — с приблизително квадратна форма (1,00/0,90 м). Тяхното място спрямо останалите показва определен ритъм в пропорциите на разположение 1:3 (обр. 3), а предназначението им определяме като стилобат на колонада (въпрос, който ще разгледаме допълнително).

Състоянието на запазеност на южния и северния бордюр-стъпало регистрира отделни моменти от конструктивната връзка на допълнителното стъпало, появило се в източния край на улицата. Породено от наклона, то се вмъква между уличната настилка и блока от първото стъпало, положено в ширината на уличното платно, в резултат на което стъпалата в този край стават три реда.

Запазеният блок от допълнителния ред на южния бордюр е вторият пореден. Той е вгнезден в изрязаното чело на първото стъпало, в което опира (обр. 4). Първият блок от допълнителния ред липсва. Има данни, че е проектиран с ширината на стъпалата, на нивото на уличната настилка. Този момент е документиран при стъпалата от северния бордюр. Запазени са частично със седем блока от първото стъпало и малки сектори в западния и източния край на първото, второто и допълнителното. Градежът и конструктивната връзка са аналогични с тези на южния бордюр. Първият блок от допълнителното стъпало е поставен на нивото на уличната настилка и с 0,26 м е вдаден в ширината ѝ. Това е фактически началото на допълнителното стъпало, независимо че няма изявена разлика във височината между уличната настилка и стъпалата. Допълнителното стъпало се развива за сметка на ширината на уличното платно, което от 7 м в западния край на улицата (разкрита част) се намалява на 6,42 м в източния. Разлика в ширината на улица в резултат на регулацията е документирана на едно място във Филипополис.[12]

Субструкцията на северния бордюр е градена от речен камък в емплектона на кал, а лицевата зидария на 0,22—0,40 м на спойка жълт песъчлив хоросан (обр. 5). Ширината на градежа варира от 1—1,20 до 1,60 м, като оформя стъпаловидни уширения във височина, следващи контура на стъпалата от уличното платно.

Южно от улицата, успоредно на нея, на разстояние 5,40 м разкрихме плана на три помещения, разположени в ос и продължаващи в източна и западна посока. Помещенията имат правоъгълна форма с малки отклонения с размери съответно 4,90/5,50 м, 5,05/4,90 м и 4,95/3,10 м (частично). Местоположението и оформлението им — наредени край една от големите улици на Пауталия, ни дават основание да ги определим като магазини. Подобно е разположението на магазините, разкрити от източната страна на кардото при обект Партиен дом. Зидовете на отделните помещения, които имат средна дебелина 0,65 м, са конструктивно свързани и са запазени в субструкция на ниво под второто стъпало на улицата. Изключение прави западният зид на магазин 1, който има запазена част от суперструкцията. Тя е редова, от ломен камък, споен с хоросан със слаба наситеност от счукани тухли. Античното ниво, което се равнява на нивото на второто стъпало от улицата, е изразено с малък отстъп. Не са запазени подово ниво и оформени входови отвори. Градежът на субструкцията е

● *Обр. 4. Допълнителното стъпало на южния бордюр. Fig. 4. Marche complémentaire à la bordure méridionale*

4

30558/95

5

6

7

● *Обр. 5. Субструкцията на северния бордюр-стъпало. Fig. 5. La substruction de la bordure-marche septentrionale*
● *Обр. 6. Настилка на вътрешния двор южно от магазините. Fig.6. Revêtement de la cour intérieure au Sud des magasins*
● *Обр. 7. Вход на север от декуманса. Fig. 7. Entrée au Nord du decumanus*

по-небрежен, с надскочил от фугите хоросан. Заложен е на дълбочина 1,60 м от античното ниво, отговаряща на нивото на субструкцията на подпорния зид при южния бордюр.

Свързана с магазините е настилката на 2,40 м южно от тях, която третираме като вътрешен двор с ширина 8,50 м. Състои се от каменни плочи, поставени върху трамбована пръст или подложка от др бен речен камък, с правоъгълна или неправилна форма, някои с големи размери: 3,70/1,26 м, 1,82 1,23 м, 1,85 1,10 м и др. (обр. 6).

Към комплекса, състоящ се от декуманусa и магазините до него, принадлежат и руините от север. Успоредно на улицата по цялото ѝ протежение бе разкрит зид, граден от ломен камък на песъчлив хоросан с ширина 0,85 м, запазен в субструкция. Северно от него на нивото на стъпалата на улицата се оформя голям вход, широк 4,70 м, от три реда гранитни стъпала, принадлежащ към друг зид с посока изток—запад. Този зид източно от входа е разрушен и показва по-късни ремонти. Възможно е в тази част да липсват и някои от блоковете на стъпалата на входа, с което ширината му е намалена. Стъпалата са оформени по същия начин, както при улицата (обр. 7).

В разглеждания сектор попадат още зидан канал за нечисти води — в югозападната част на вътрешния двор — с посока юг—север (към уличното платно), както и част от водопровод от глинени тръби пред магазин 1.

Магазини, разположени на улици или в непосредствена близост до градските площади, са разкрити и в други антични градове у нас: Абритус,[13] Ескус,[14] Никополис ад Иструм,[15] Нове,[16] Августа Траяна,[17] Филипопол,[18] Сердика,[19] Пауталия[20].

След като форумите остават места най-вече с политическа функция, мястото за търговия се изтегля встрани. Създавани били пазари, т. нар. мацелуми,[21] открити места, заобиколени с портик и магазини. Обикновено пазарите били профилирани по стока. В големите градове като Рим[22] зеленчуците се продавали на forum holitorium (зеленчуков пазар), рибата — на forum piscatorium (пазар за риба), хлябът — на forum suppedi-

nis (пазар за сладкиши) и др. Известни са още пазарът на форума на Траян в Рим,[23] мацелумът в Помпей,[24] пазарът в Тимгад,[25] пазарът и складовете в Остия[26] и др.

Магазините, разположени в приземните етажи на сградите, придавали на улицата търговски характер. Това налагало тържественото ѝ архитектурно оформяне с колонади (Помпей,[27] Тимгад[28]). Колоните, разположени на бордюра между тротоара и платното, отделяли пешеходците от движението на колесниците и създавали условия на търговците да излагат стоките си, а на минувачите осигурявали спокоен достъп до магазините и защита от лъчите на слънцето.[29]

Новоразкритият декуманус от Пауталия с прилежащите му магазини дава достатъчно данни да приемем, че е бил оформен като търговска улица с богата архитектурна разработка. Предложената идейна реконструкция на улица[30] с йонийска колонада[31] свързва отделните елементи на паметника в обособен комплекс от античния град с изявена физиономия (обр. 8). Разстоянията между бордюрите-стъпала и магазините на юг и успоредния зид на север представляват покритите пешеходни пасажи под колонадата. Това са тротоарите на улицата. Улици с колонади у нас са известни от Ескус,[32] Абритус,[33] Нове,[34] Сердика[35].

Масивната субструкция на бордюрите-стъпала конструктивно е оправдана в ролята на стилобат. Местата на колоните определяме по квадратните гранитни блокове на второто стъпало от юг (обр. 4), които показват осовите разстояния (3,70 м). Голямото подпорно разстояние на интерколумния в случая предполага използуването на дървена конструкция, още повече, че изобщо не бяха открити фрагменти от каменен антаблеман.

С прилагането на тротоари, оформени с колонади, ширината на улиците значително нараснала.[36] Така разглежданият декуманус, включващ уличното платно и двата тротоара-колонади, има ширина 17,30 м, която е най-широката измерена у нас на досега проучените улици.[37]

Реконструкцията третира и пространствата извън тротоарите. От юг двускатният покрив на магазините се спуска в голяма стряха, ширината на която се маркира от настилката на двора на разстояние 2,40 м. Така покритото пространство е служело вероятно за складове.

Северно от улицата допускаме оформяне на втора колонада, чийто стилобат се явява субструкцията от зида, успореден на северния бордюр. През колонадата се осъществявал достъпът към входа с трите стъпала. Последните, като съдим по данните за ремонт в източната страна, чрез който била намалена ширината на отвора, се очертават като вход на голяма обществена сграда или ареа.

Състоянието на паметника при откриването не дава данни за облицовката и мазилката, както и за подовото покритие на тротоарите при колонадата. Предложената реконструкция в настоящия етап на проучване приемаме като работна хипотеза. Окончателното ѝ изясняване ще бъде възможно след допълнително разкриване на други сектори от улицата и сградите към нея.

Разглеждането на декумануса с магазините като търговска улица освен с разискването на градоустройствени проблеми се свързва и с въпроса за икономическото развитие на Пауталия. Административният център Пауталия е бил и стопански за своята територия. В неговите пазари и магазини търговците предлагали различни стоки.[38] От

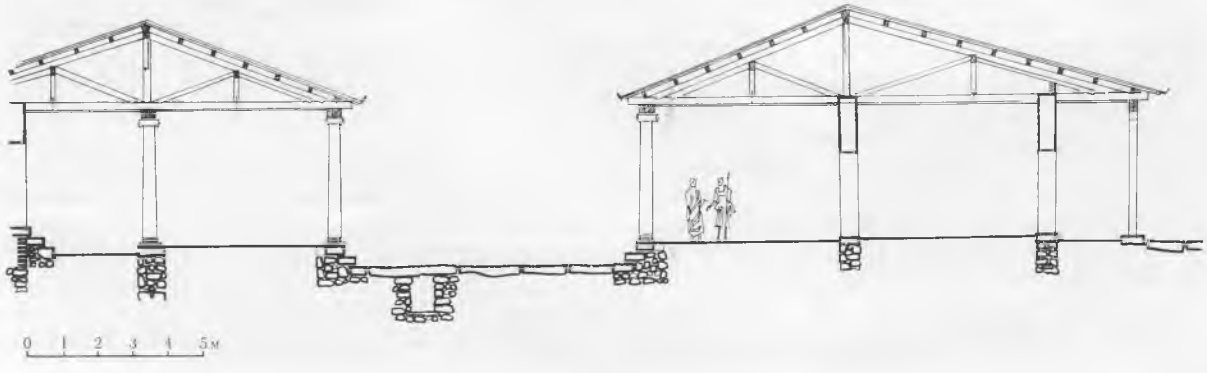

● *Обр. 8. Реконструкция на декумануса с йонийска колонада и магазини (арх. Ю. Фъркев). Fig. 8. Reconstruction du decumanus avec colonnade ionique et magasins (arch. J. Fărkov)*

8

епиграфските паметници черпим сведения за един продавач на съестни припаси или за дребни търговци-бакали.[39] Известни са имената на трима агораноми (инспектори на местния пазар).[40]

Датировката на разкрития архитектурен комплекс, отнасящ се към културния и икономическия разцвет на Пауталия — средата на II—първата половина на III в., се потвърждава и от находките. Наред с характерната битова керамика: гърнета, амфори, фина чернолакова и червенолакова, с шемпелувана украса — се откриха и 7 броя римски колониални монети на императорите от М. Аврелий (161—180) до Филип баща (244—249), между които три, сечени от Пауталия, една — от Августа Траяна, две — от Виминациум, една — от Одесос, както и седем императорски монети от М. Аврелий (161—180) до Проб (276—282).

Следващият строителен период обхваща преустройствата след готските нашествия — последната четвърт на III до първата четвърт на V в. Покрай магазините, колонадата и двора се откриха много преустройства, изразяващи се в обрушения и допълнителни зидове с различна техника и материал. Дебели опожарени пластове отделяха оригиналния градеж от набързо направените ремонти, датирани много добре с откритата в магазин 1 колективна находка от 265 медни монети, както и 29 единични екземпляра, включващи периода от Максимиан Херкулий (285—305) до Хонорий (345—425).[41] От това време датират и огромното количество фрагменти от късноантични амфори, открити в яма пред магазин 3.

При изясняването на строителните периоди бяха регистрирани в основи и по-ранни сгради, принадлежащи към предримския период. Те са ориентирани различно от улицата и магазините с отклонение североизток — югозапад и имат различна техника на градеж. Зидовете са градени от ломен камък на кал. Запазени са само с един ред от субструкцията, разкрити частично в протежение на 12 м южно от улицата. Тук бяха открити и няколкото фрагмента тракийска керамика (късен халщат). Бликащата подпочвена вода, както и кратките срокове на спасителните разкопки, свързани с новото строителство, не позволиха по-цялостното им разкриване. Локализирането на поселищен живот от предримската епоха на мястото, където се е развил римският град, е от особено важно значение за поселищния континюитет,[42] който от своя страна ще помогне да се изяснят и въпросите, свързани с културната приемственост.

Независимо от ограничените размери на участъка поставените проблеми и резултатите от тяхното решаване са принос в проучването на архитектурата и градоустройството на Пауталия.

[1] Предмет на настоящото съобщение е разкритият при спасителни разкопки на строителното петно за нова поликлиника архитектурен комплекс през 1975 г. в центъра на Кюстендил между ул. „Д. Каляшки“ и „П. Яворов“. Работата започна след масов механизиран изкоп от строителите на ниво 2,20—3,80 м под съвременния терен, в резултат на което част от паметника е унищожена. Разкопките са съвместна дейност на АИМ при БАН и ОИМ, Кюстендил.

[2] Непубликувани изследвания на автора. Части от предполагаемия декуманус максимус и кардото са открити при проучването на терена на Партийния дом и Балнеосанаториума на миньора в Кюстендил.

[3] Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, XVII, 1975, 1, с. 4.

[4] С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953—1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него. — Сердика. I. С., 1964, с. 120, табл. I.

[5] Л. Ботушарова. Нови данни за Филипопол през римската епоха. — ГМПО, II, 1956, с. 111 и сл.; Улици на Филипопол от римската епоха. — ГНАМП, IV, 1960, с. 79 и сл. и цит. лит.

[6] Д. Николов. Августа Траяна — Верея (II—IV в.). — Археология, VII, 1965, 3, с. 11.

[7] Т. Иванов. Цит. съч., с. 4 и цит. лит.

[8] Т. Иванов. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, 4, с. 16.

[9] Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, 2, с. 22.

[10] Архитектурното заснемане е направено от арх. М. Минева и арх. Р. Йосифова от Районна проектантска организация, Кюстендил, а тахиметричната снимка — от инж. М. Деянова от ОНС, Кюстендил, за което им изказвам благодарност.

[11] Гранитът, както и този на блоковете от градската крепостна стена, е от местен произход — кариерите в Осоговската планина.

[12] Л. Ботушарова. Нови данни за Филипопол . . ., с. 113.

[13] Т. Иванов. Новоразкритият античен град Абрит при Разград. — Исторически преглед, 1956, 1, с. 89.

[14] Т. Иванов. Проучвания върху топографията . . ., с. 4.

[15] С. Бобчев. Nicopolis ad Istrum. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 83; Т. Иванов. Градоустройството . . ., с. 24; Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, 1977, 2, с. 18.

[16] А. Радунчева, Г. Кузманов. XIX национална археологическа конференция. — Археология, XVII, 1975, 3, с. 66; М. Чичикова. Укрепителната система и градоустройството на Нове според последните археологически проучвания. — Векове, 1975, 2, с. 36.

[17] Д. Николов. Цит. съч., с. 19, обр. 8.

[18] Л. Перничева, Г. Кузманов, В. Вълкова. XVIII национална археологическа конференция. — Археология, XVI, 1974, 2, с. 62.

[19] Т. Иванов и С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952 —1953 г. — Сердика. I. С., 1964, с. 28.

[20] Непубликувани изследвания на автора.

[21] R. Cagnat. Lexique des Antiquités Romaines. Paris, 1895, p. 176.

[22] R. Cagnat — V. Chapot. Manuel d'archéologie romaine. Paris, 1916, p. 227 sqq.

[23] А. В. Бунин. История градостроительного искусства. I. М., 1953. с. 102, обр. 88.

[24] R. Cagnat — V. Chapot. Op. cit., p. 228, fig. 118; А. В. Бунин. Цит. съч., с. 124, обр. 104.

[25] R. Cagnat. Carthage, Timgad, Tébessa et les villes antiques de l'Afrique du Nord. Paris, 1912, p. 99.

[26] А. В. Бунин. Цит. съч., с. 96, обр. 80.

[27] R. Cagnat — V. Chapot. Op. cit., p. 63, fig. 28.

[28] Ibidem, p. 64, fig. 29.

[29] А. В. Бунин. Цит. съч., с. 104.

[30] Автор на реконструкцията е арх. Ю. Фърков, на когото изказвам благодарност за оказаното съдействие.

[31] Фрагмент от йонийски капител бе открит пред магазин 1. Подобен бе намерен на 80 м западно по протежение на декуманса. Там бе открит и надписът, съобщаващ за поставяне на слънчев часовник в Пауталия, вж. Л. Русева-Слокоска. Надпис за слънчев часовник от Пауталия. — МПК, 1974, 2—3, с. 60; северно от декуманса бяха намерени и две колони.

[32] Т. Иванов. Проучвания върху топографията . . , с. 4.

[33] Т. Иванов. Постижения на римската археология в България през 1944—1974 г. — Археология, XVI, 1974, 4, с. 41.

[34] А. Радунчева, Г. Кузманов. Цит. съч.

[35] Т. Иванов. Цит. съч.

[36] А. В. Бунин. Цит. съч., с. 104.

[37] Засега известната най-широка улица заедно с тротоарите е от Сердика — 16 м: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра . . .

[38] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959—1960, с. 267.

[39] I. G. Bulg, № 2214.

[40] Ibidem, № 2104.

[41] Колективната монетна находка и единичните монети предоставихме за определяне и публикация на Б. Божкова от АИМ при БАН, вж. Б. Божкова. Антични монети от разкопките на Пауталия. — Археология, XIX, 1977, 4.

[42] Т. Иванов. Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. — Археология, XIV, 1972, 2, с. 7; Über die Kontinuität der thrakischen Kultur in den thrakischen Gebieten während der Römerzeit. — Thracia, I, 1972, p. 159.

Sur le problème de l'urbanisme de Pautalia

L. RUSEVA-TSLOKOSKA

(Résumé)

A proximité immédiate du forum présumé de Pautalia sur une surface de 750 m² a été étudié un ensemble architectural qui jette une lumière sur l'urbanisme de la ville antique.

La partie la plus importante est occupée par les deux insules, la rue antique — decumanus avec des bordures-marches et magasins du Sud. La rue est revêtue de grandes dalles de pierre. Dans sa moitié septentrionale sous le dallage passe un canal pour les eaux polluées. L'usage de marches en Thrace lors de la mise de bordures de rue est enregistré ici pour la première fois et pour la seconde fois dans les terres bulgares (Oecus). Le secteur découvert autorise à admettre une reconstruction de rue commerciale à colonnade ionique qui sépare les piétons de la circulation et dans laquelle les commerçants exposaient leurs marchandises. Du reste, la largeur de la chaussée (7 m) avec la largeur des trottoirs à colonnades est la plus grande qui ait été enregistrée jusqu'à présent en Bulgarie (17,30 m). Les magasins du Sud ont une cour intérieure avec un beau pavement et un large toit couvert pour dépôts. Du Nord se découvre une entrée à trois marches, menant à un grand édifice public ou place publique.

D'après les monnaies, la rue avec les magasins est datée du milieu du IIe — la première moitié du IIIe s. (de M. Aurèle à Philippe Père). La trouvaille monétaire collective de 265 monnaies de cuivre de Maximien Hercule à Honorius témoigne de grandes réfections à la suite des invasions dévastatrices des Goths.

On a établi également une période préromaine: fondements d'un édifice et quelques fragments de céramique thrace (Hallstatt récent) qui confirme la continuité d'habitat de la ville antique.

L'ensemble découvert constitue une contribution à l'étude de l'architecture et l'urbanisme de Pautalia.

Антични монети от разкопките на Пауталия

БИСТРА БОЖКОВА

През 1975 г. в Кюстендил бяха проведени спасителни археологически разкопки на обект „Поликлиника“.[1] В разкритите основи на античен комплекс бяха намерени 309 медни и бронзови монети от римската епоха (II—IV в.). От тях 265 представляват колективна находка от римски императорски монети, открита в горял пласт на помещение № 1, вследствие на което голяма част от монетите са силно повредени. Общата долна граница на всички монети — както на единичните екземпляри, така и на тези, съставящи находката, се определя от една монета на Одесос, сечена по времето на Марк Аврелий (161—180), а горната — от монетите на император Хонорий (395—425).

Бронзовите колониални монети (7 бр.) са сечени, както следва: от Одесос — на Марк Аврелий — 1 (обр. 1*а*); от Пауталия — на Фаустина Млада — 1 (обр. 1 *б*); на Каракала — 2 (обр. 1 *г*, *д*); от Августа Траяна — на Септимий Север — 1 (обр. 1 *в*); от Виминациум — на Гордиан III — 1 (обр. 1 *е*) и на Филип Баща — 1 (обр. 1 *ж*).

Намирането на бронзови колониални монети на Одесос, Августа Траяна и Виминациум на територията на Пауталия потвърждава още веднъж факта, че те са циркулирали далеч от пределите на града, в който са сечени, или, с други думи, че тяхното предназначение не било тясно свързано със строго определени териториални граници.[2]

По време на управлението на Гордиан III в 239 г. една нова монетарница на Балканския полуостров — тази на Виминациум, започва своята дейност, която още в началото е интензивна. Тази дейност на монетарницата на Виминациум се обяснява главно с опустошителните готски нашествия в римските провинции на юг от Дунав, в резултат на които много значителни по своята продукция монетарници прекратили временно или окончателно своята дейност.[3] Виминациум трябвало да снабдява с монети обширна територия: Горна Мизия, Далмация и Панония.[4] Но разпространението на монетите на Виминациум достигало още по̀ на югоизток. Това се потвърждава от присъствието на монети на този град в Пауталия и край античната крепост в Перник.[5] Освен това в Народния археологически музей в София се съхраняват две колективни находки, съдържащи монети на Виминациум: едната — от Бояна (инв. № XXV — 1896), другата — от с. Кравошер, Врачански окръг (инв. № CLXVIII), които съдържат съответно 15 и 6 монети от Виминациум. Особено интересен е фактът, че сред колониалните монети, открити в Пауталия, липсват монетите на най-близко намиращата се монетарница — Сердикийската.

Разкопките на обект „Поликлиника“ са спасителни и обхващат малка част от територията на Пауталия. Поради това може би липсата на монети на Сердика е случайна. Само цялостното проучване на нумизматичния материал от разкопките на Пауталия би дало окончателен отговор на този въпрос. Тук само трябва да отбележим, че и в Пернишката крепост, също от стратегия Пауталия, липсват сердикийски монети.[6] Ако проследим разпространението на колективните находки, които съдържат монети на Сердика, ще видим, че сердикийските монети са циркулирали главно на югоизток и североизток от града по главния път за Византион[7] и в земите на север от Хемус.[8]

Единичните екземпляри римски императорски монети започват от времето на Филип Баща (244—249) и достигат до управлението на император Хонорий (395—425).

Монетите от втората половина на III в. са представени от антониниани на Филип Баща (обр. 2 *а*), Клавдий II (268—270) (обр. 2 *б*, *в*), Аврелиан (270—275) (обр. 2 *г*) и Проб (276—282) (обр. 2 *д*). В последователността на монетите от този период се забелязва едно прекъсване, което обхваща приблизително 20 години (от времето на Филип Баща (249) до това на Клавдий II (268). Този хиатус се обяснява с новата вълна готски нашествия, които започнали в средата на III в. и засегнали най-много Мизия и Тракия. По това време областта на Пауталия попаднала също под ударите на готите. Най-вероятно това е станало през 261 г. по времето на Галиен

(253—268), когато готите минали през Горна Мизия и стигнали до Илирик.[9] В изворите е засвидетелствувано, че и по-късно Пауталия е била засегната от готските нашествия. По думите на Евтропий в 269 г. Клавдий II при Наисус „. . . победил в голяма битка готите, които опустошавали Илирик и Македония“[10]. Павел Орозий също съобщава за победата на Клавдий II и споменава, че „вече петнадесет години (готите) опустошавали Илирик и Македония“[11]. Готските нашествия, за които споменават Дексип,[12] Евтропий, Орозий и др., засегнали без съмнение и областта на Пауталия, съседна на така много опустошаваните области Илирик и Македония. Това се отразило на икономическия живот на града, а оттам и на монетната циркулация, в която се забелязва близо двадесетгодишен хиатус.

Решителната победа на Клавдий II при Наисус и успешните военни действия на Аврелиан прекратили готските нашествия. В Римската империя настъпил период на стабилизация. С цел да се подобри римското монетосечене и възвърне доверието в обезценените монети в 274 г. Аврелиан провел монетна реформа.[13] За по-добро контролиране на монетосеченето в отреза върху обратната страна на монетите започнали да отбелязват в съкратен вид името на града, в който е отсечена, а също и номера на съответната официна. Монетата на Аврелиан (обр. 2 *г*), открита при разкопките в Пауталия, е отсечена в първа официна на Сердикийската монетарница. Върху монетата на Проб е поставен знакът на Римската монетарница (R). Намерените антониниани са изработени от сплав, която съдържа минимално количество сребро — факт, който говори за все понарастващата криза в икономиката на Римската империя. С изключение на антониниана на Филип Баща (обр. 2 *а*), който съдържа по-голям процент сребро, другите монети са медни със съвсем слаби следи от примес на сребро.

Периодът на Тетрархията е представен от монетата на Галерий Максимиан (293—311). При управлението на Диоклетиан (284—305) се утвърждава широка мрежа от монетарници, която има за цел да задоволява нуждите на римските легиони, пръснати из цялата империя. Монетата на Галерий Максимиан, открита в Пауталия, е отсечена в монетарницата на Тесалоник, която от началото на IV в. става една от най-активните на Балканския полуостров.

Един от най-разпространените типове върху монетите през периода на Тетрархията е алегоричното изображение на Гения на римския народ или на Гения на римския император.[14] Характерен белег за източните монетарници е надписът GENO AVGVSTI, докато за западните е GENIO POPVLI ROMANI. Върху монетата на Галерий Максимиан се чете надписът GENIO AVGVSTI.

Константиновата династия е представена с монетите на Константин I (306—337) — 2, Константин II (317—340) — 1, Констант (333—350) — 1. Върху три от тях е представен разпространеният по това време военен тип GLORIA EXERCITVS. Характерно за монетосечението на Константин I е, че той налага системата на последователно доминиращите типове по отношение на типовете на бронзовите монети. Тази система продължава съществуването си и след смъртта на Константин I.[15] Типът GLORIA EXERCITVS заедно с URBS ROMA и CONSTANTINOPOLIS се утвърждава след 324 г., когато Константин I става самостоятелен владетел, и още по-точно около 330 г.[16]

Монетата на Констант е отсечена в монетарницата на Тесалоник между 335 и 337 г.[17]

Монетите на Валентиниан I (364—375) (1) и на Валентиниан II (375—392) (1) (сбр. 2 *ж*) са отсечени в монетарницата на Сисция, друга голяма монетарница на Балканския полуостров. Император Юлиан намалява четирите официни на монетарницата на две, но след неговата смърт в 364 г. броят на официните се възстановява.[18] Монетата на Валентиниан I е отсечена в третата официна на монетарницата на Сисция, а тази на Валентиниан II (обр. 2 *ж*) — в четвъртата. Монетата на Валентиниан II с надпис REPARATIO REIPVB е отсечена в периода 378—383 г.[19] Но от 378 г. официните от четири са намалени отново на две.[20] Следователно въпросната монета може да бъде датирана още по-точно — до 378 г., когато са функционирали все още четири, а не две официни.

Екземплярите на Хонорий ни дават горната граница на монетите от разкопките на обект „Поликлиника“ в Пауталия. Същата горна хронологическа граница има колективната находка от този обект. Тя наброява 265 монети, които започват от Тетрархията — Максимиан Херкулий (285—305) — и достигат до края на IV в. От тях голяма част са обгорели и трудно могат да бъдат определени.

Четири от монетите: 1 на Максимиан Херкулий (обр. 3 *а*), 1 на Лициний Баща (307—

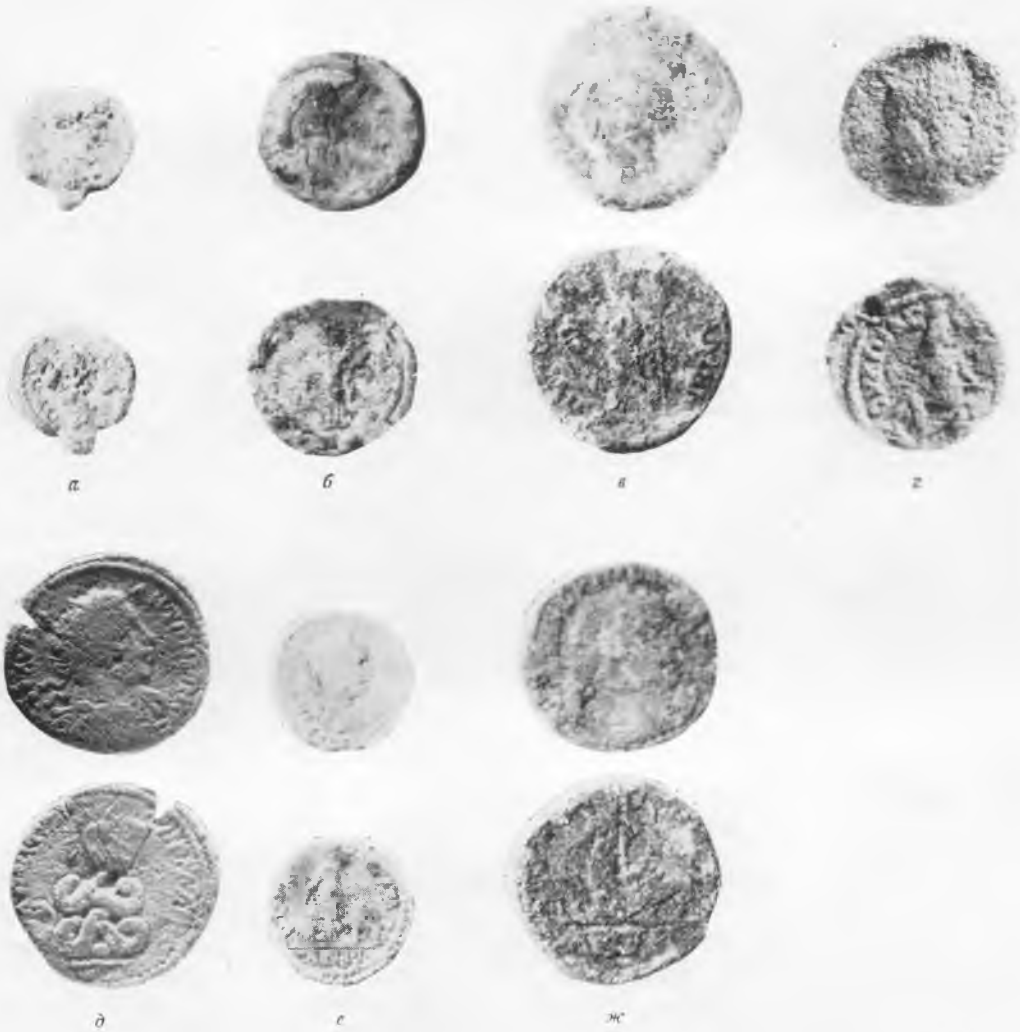

1

● *Обр. 1. Единични екземпляри бронзови колониални монети от обект „Поликлиника", Пауталия, на: а) Марк Аврелий от Одесос; б) Фаустина Млада от Пауталия; в) Септимий Север от Августа Траяна; г, д) Каракала от Пауталия; е) Гордиан III от Виминациум; ж) Филип Баща от Виминациум. Fig. 1. Exemplaires isolés de monnaies coloniales de bronze du site „Poliklinika", Pautalia, de: а) Marc Aurèle d'Odessos; б) Faustina la Jeune de Pautalia; в) Septime Sévère d'Augusta Trajana; г, д) Caracalla de Pautalia; е) Gordien III de Viminacium; ж) Philippe Ière de Viminacium*

324) (обр. 3 *в*), 1 на Грациан (367—383) (обр. 3 *з*) и 1 на Аркадий (395—408) (обр. 3 *и*) са отсечени в монетарницата на Тесалоник, която, както вече посочихме, през IV в. е особено активна.

Друга монетарница, която сече интензивно монети през същия период, е тази на Сисция. В нея са отсечени: 1 монета на Констанций Хлор (292—306) (обр. 3 *б*), 1 на Лициний Баща (обр. 3 *г*) и 1 на Констант (обр. 3 *е*).

Монетите на Константин I (1), Валентиниан II (1) и Теодосий I (395—425) (1) са отсечени в монетарницата на Константинопол — най-активна през IV в., в определени периоди имала 11 официни.

Интересна е една монета на Валентиниан II, отсечена в монетарницата на Александрия. Вероятно тя е извървяла дългия път на някой римски войник от Александрия до Пауталия.

Други императори, представени с монети в колективната находка, са: Крисп (317—326) — 1 (обр. 3 *д*), Константин II — 1, Констанций II (323—361) — 1, Констанций Гал (351—354) — 1 (обр. 3 *ж*), Теодосий I — 5 и Хонорий — 2.

Монетите, открити в Пауталия, илюстрират монетната циркулация в града в периода II—IV в. Въпреки опустошителните готски нашествия през III—IV в. известен хиатус се забелязва само през втората половина на III в. Като съдим по откритите монети, виждаме, че икономическият живот в Пауталия през IV в. не е прекъсвал.

Каталог[21]

Единични екземпляри

Бронзови колониални монети

1. Марк Аврелий (161—180)
Одесос
л.: . . .AYP . . .
Бюст надясно
оп.: . . .ΩN . . .
Силно повредена
AE диам. 18 мм
№ 162—21[22] (обр. 1 *а*)

2. Фаустина Млада
Пауталия
л.: . . .
Бюст надясно
оп.: . . .ΤΑΛΙ . . .
Серапис надясно. В лявата ръка държи рог на изобилието, в дясната — патера
AE диам. 22 мм
№ 162—27 (обр. 1 *б*)

3. Септимий Север (193—211)
Августа Траяна
л.: . . .
Бюст надясно
оп.: AYΓOYCTH[C] TPAIANH[C]
Дионис прав, наляво. В дясната ръка държи чаша, в лявата — тирс
AE диам. 29 мм
№ 162—23 (обр. 1 *в*)

4. Каракала (198—217)
Пауталия
л.: . . .
Бюст надясно
оп.: . . .
Женска фигура, седнала наляво, с глава, обърната надясно, с калат на главата
AE диам. 24 мм
№ 162—7 (обр. 1 *г*)

5. Каракала (198—217)
Пауталия
л.: . . .AYP . . .ANTONIANOC
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: YΔΠΙ . . .ΤΑΔ . . .
Увита змия с лъчеста корона
AE диам. 27 мм
№ 162—10 (обр. 1 *д*)

6. Гордиан III (238—249)
Виминациум
л.: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: P M S [C]OL [V]IM
Персонификация на колония Виминациум между лъв и бик
В отреза AN II
AE диам. 20 мм
№ 162—34 б (обр. 1 *е*)

7. Филип Баща (244—249)
Виминациум
л.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: [P] M [S COL] VIM
Персонификация на колония Виминациум между лъв и бик. В лявата ръка държи вексилум
В отреза AN VI
AE диам. 27 мм
№ 162—16 в (обр. 1 *ж*)

Римски императорски монети

8. Филип Баща (244—249)
л.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: VICTORIA AVG
Виктория в ход наляво. В лявата ръка държи рог на изобилието
AE диам. 23 мм
№ 162—24 (обр. 2 *а*)
H. Cohen. Descripsion historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. V. Paris, 1885, p. 117, № 231.

9. Клавдий II (268—270)
л.: IMP C CLAV[DIVS AVG]
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: [I]OV[I VICT]ORI
Юпитер надясно гол. В лявата ръка държи жезъл
AE диам. 19 мм
№ 162—19 (обр. 2 *б*)
Op. cit. VI, p. 142, № 125.

10. Клавдий II (268—270)
л.: IMP CLAVD[IVS] AVG
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: AEQVITAS AVG

2

● *Обр. 2. Единични екземпляри римски императорски монети от обект „Поликлиника", Пауталия, на: а) Филип Баща; б, в;) Клавдий II; г) Аврелиан; д) Проб; е) Валент; ж) Валентиниан II; з) Теодосий I; и) Хонорий. Fig. 2. Exemplaires isolés de monnaies jmpériales romaines du site „Poliklinika", Pautalia, de: а) Philippe Père; б, в) Claude II; г) Aurélien; д) Probus; е) Valens; ж) Valentinien II; з) Théodose Ier; и) Honorius*

Еквитас наляво. В дясната ръка държи везни, в лявата — рог на изобилието
АЕ диам. 17 мм
№ 162—6 (обр. 2 *в*)
Op. cit. VI, p. 131, № 10.

11. Аврелиан (270—275)
л.: IMP AVRELIANVS AVG
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: ORIEN/S AVG
Сол наляво с лъчеста корона. В лявата ръка държи глобус, дясната — протегната встрани. От двете страни на Сол, седнали на земята, два пленника
В отреза XXIP
АЕ диам. 22 мм
№ 162—4 (обр. 2 *г*)
Op. cit. VI, p. 190, № 143.

12. Проб (276—282)
л.: [IMP PROBV]S P F AVG
Бюст надясно с лъчеста корона
оп.: IOVI CONS PROB AVG
Юпитер прав насреща с жезъл в лявата ръка
В отреза R
АЕ диам. 21 мм
№ 162—17 а (обр. 2 *д*)
Op. cit. VI, p. 283, № 306.

13. Галерий Максимиан (292—311)
л.: GAL MAXIMIANVS P F AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: GENIO A VGVSTI
Мъжка фигура наляво
В отреза SMTS

3

● *Обр. 3. Монети от колективната находка от обект „Поликлиника", Пауталия, на: а) Максимиан Херкулий; б) Констанций Хлор; в, г) Лициний Баща; д) Крисп; е) Констант; ж) Констанций Гал; з) Грациан; и) Аркадий; к) Хонорий. Fig. 3. Monnaies de la trouvaille du site „Poliklinika", Pautalia, de: а) Maximien Hercule; б) Constance Chlore; в, г) Licinius Père; д) Crispe; е) Constant; ж) Constance Galle; з) Gratien; и) Arcadius; к) Honorius*

AE диам. 26 мм
№ 162—3
Op. cit. VII, p. 106, № 40.

14. Константин I (306—337)
л.: CONSTAN[TI]NVS P F AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: GLORIA EXERCITVS
Двама войника прави насреща. В левите ръце държат по едно копие, с десните се подпират на по един щит. Между тях военно знаме
AE диам. 15 мм
№ 162—28
Op. cit. VII, p. 257, № 246.

15. Константин I (306—337)
л.: CONSTANTI NVS AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: VOT XX MVLT XXX
Надписът в лавров венец
AE диам. 14 мм
№ 162—37
Op. cit. VI, p. 171, № 562.

16. Валент (364—378)
л.: D N VALEN/S P F AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: GLORIA RO/MANORVM
Императорът прав насреща с глава наляво. В лявата ръка държи копие, в дясната—коленичил пленник
В полето V
AE диам. 15 мм
№ 162—2 (обр. 2 *е*)
Op. cit. VIII, p. 103, № 11.

17. Валентиниан II (375—392)
л.: D N VALENTINIANVS IVN P F AVG
Бюст надясно с диадема

оп.: REPARAT(IO R)EIPVB
Коленичила женска фигура надясно
В отреза SIS Δ
АЕ диам. 22 мм
№ 162—43 (обр. 2 *ж*)
Op. cit. VI, p. 447, № 43.

18. Теодосий I (379—395)
л.: [D N T]HEODO(SIVS P F) AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: GLO[RIA ROMAN]ORVM
Императорът прав надясно, с глава наляво
В отреза THS
АЕ диам. 13 мм
№ 162—9 (обр. 2 *з*)
Op. cit. VIII, p. 156, № 23.

19. Хонорий (393—423)
л.: [D N HO]NORI [VS P F] AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: . . .OR . . .
Силно повредена
АЕ диам. 14 мм
№ 162—11 (обр. 2 *и*)

Монети от колективната находка

20. Максимиан Херкулий (285—305)
л.: IMP C MA MAXIMIANVS P F AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: GENIO POPV/LI ROMANI
Мъжка фигура наляво
В отреза T· S·
АЕ диам. 27 мм
№ 162—15 (обр. 3 *а*)
Op. cit. VI, p. 511, № 196.

21. Констанций Хлор (292—306)
л.: IMP CONSTANTIVS P F AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: IOVI CON/SERVATORI
Юпитер прав насреща с патера в лявата ръка и жезъл в дясната . Долу в левия край орел с корона в човката
В отреза .SIS .
АЕ диам. 19 мм
№ 162—18 а (обр. 3 *б*)
Op. cit. V, p. 574, № 173.

22. Лициний Баща (307—324)
л.: IMP LICI/NIVS AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: D N LICINI AVG VOT XX
VOT XX в лавров венец
В отреза TSAVГ
АЕ диам. 20 мм
№ 162—12 а (обр. 3 *в*)
Op. cit. VII, p. 191, № 14.

23. Лициний Баща (307—324)
л.: IMP LIC LICINIVS P F AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: IOVI CONS ERVATORI
Юпитер прав наляво. В лявата ръка държи жезъл, в дясната — Виктория
В полето B
В отреза SIS
АЕ диам. 22 мм
№ 162—16 г (обр. 3 *г*)
Op. cit. VII, p. 195, № 66.

24. Крисп (317—326)
л.: D N FL IVL CRISPVS NOB CAES
Бюст наляво с лавров венец
оп.: IOVI CONSERV/ATORI
Юпитер прав гол насреща. В дясната ръка държи патера
АЕ диам. 18 мм
№ 162—20 б (обр. 3 *д*)
Op. cit. VII, p. 347, № 78.

25. Констант (333—350)
л.: CONSTAN/S P F AVG
Бюст надясно с лавров венец
оп.: VICTORIAE D D AVGG Q N N
Две Виктории в ход една срещу друга. В дясната ръка държат по една корона, в лявата — палмово клонче
В отреза Γ SIS
АЕ диам. 16 мм
№ 162—20 а (обр. 3 *е*)
Op. cit. VII, p. 431, № 176.

26. Констанций Гал (351—354)
л.: D N FL CL CONSTANTIVS NOB CAES
Бюст надясно
оп.: FEL [TEMP REPARATIO]
Императорът наляво замахва с копие
АЕ диам. 19 мм
№ 162—30 а (обр. 3 *ж*)
Op. cit. VI, p. 352, № 34.

27. Грациан (367—383)
л.: D N GRATIA/NVS P F AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: SECVRITAS REIPVBLICAE
Виктория в ход наляво. В дясната ръка държи венец, в лявата — клонче
В полето ГА
В отреза TES
АЕ диам. 12 мм
№ 162—32 (обр. 3 *з*)
Op. cit. VII, p. 130, № 34.

28. Теодосий I (379—395)
л.: D N THEODOSIVS P F AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: SALVS R[EI]PV[BLICAE]
Салус в ход наляво с глава надясно
В отреза CONS
АЕ диам. 14 мм
№ 162—16 а
Op. cit. VIII, p. 158, № 30.

29. Аркадий (395—408)
л.: D N ARGADI[VS P F] A[VG]
Бюст надясно с диадема
оп.: VIRTVS EXERCITI
Императорът във военни дрехи прав се подпира с лявата ръка на щит, в дясната държи копие. Виктория права наляво го коронясва
В отреза SMT
АЕ диам. 15 мм
№ 162—12 в (обр. 3 *и*)

30. Хонорий (395—425)
л.: D N HON[ORI]VS P F AVG
Бюст надясно с диадема
оп.: VIRTVS [EXERCITI]
Императорът във военни дрехи с глава надясно. В дясната ръка държи копие. Виктория права наляво го коронясва
АЕ диам. 15 мм
№ 162—12 к (обр. 3 *к*)
Op. cit. VIII, p. 186, № 56.

[1] Изказвам благодарност на н. с. Л. Слокоска, ръководител на разкопките, за предоставения ми нумизматичен материал, също и на ст. н. с. Й. Юрукова за ценните съвети в процеса на подготвяне на работата.

[2] Й. Юрукова. По-важни открития и развитие на нумизматиката в България през последните двадесет години. — Археология, VI, 1964, 3, с. 79.

[3] Г. Орлов. Виминацијум. Емисије локалног новца. Београд, 1970, с. 15.

[4] J.-P. Callu. La politique monétaire des empereurs romains. Paris, 1969, p. 35.

[5] Й. Юрукова. Монети и печати от Пернишката крепост. — Археология, IV, 1962, 4, с. 40.

[6] Пак там.

[7] Т. Герасимов. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 258; Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 248.

[8] Т. Герасимов. Колективни находки на монети. — ИАИ, VIII, 1934, с. 469; Колективни находки на монети. — ИАИ, XIII, 1939, с. 343; Колективни находки на монети. — ИАИ, XV, 1946, с. 236; Съкровища от монети, намерени в България през 1960—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 264; Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1925—1926 година. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 325. Само една находка — от Дупнишко (Т. Герасимов. Колективни находки на монети. — ИАИ, XII, 1938, с. 452.), съдържаща сердикийски монети, е от района на Пауталия.

[9] Б. Геров. Романизмът между Дунав и Балкана от Хадриан до Константин Велики. — ГСУ ФФ, XLVII, 1950—1951, с. 31 и цит. лит.

[10] Eutr. IX. II, 2.

[11] Oros. VII. 23, 1.

[12] Dex. *Σκυτικά*, 3.

[13] Н. Мушмов. Монети и монетарници на Сердика. С., 1926, с. 30.

[14] C. Sutherland. Monnaies romaines. Paris, 1974, p. 260.

[15] Ibidem, p. 266.

[16] Ibidem.

[17] R. Carson, P. Hill, J. Kent. Late Roman Bronze Coinage. London, 1960, p. 21.

[18] Ibidem, p. 69.

[19] Ibidem, p. 74.

[20] Ibidem, p. 69.

[21] В каталога са дадени най-добре запазените екземпляри от откритите монети на обект „Поликлиника“ в Пауталия.

[22] 162 е номерът на колекционния опис на монетите в полевата инвентарна книга от разкопките. 1, 2, 3 и т. н. са поредните номера на монетите в описа.

Monnaies antiques des fouilles de Pautalia

В. ВОЖКОВА

(Résumé)

Au cours de 1975 des fouilles de sauvetage ont été effectuées à Kjustendil dans le site „Poliklinika“. Dans les fondations mises au jour d'un ensemble antique on a trouvé 309 monnaies de cuivres et de bronze de l'époque romaine (IIe—IVes.). De ces monnaies 265 exemplaires représentent une trouvaille de monnaies impériales romaines de la fin du IIIe et du début du Ves. 7 monnaies des exemplaires isolés sont des monnaies coloniales de bronze d'Odessos, de Pautalia, d'Augusta Trajana et de Viminacium. Les autres monnaies (37) sont du milieu du IIIe à la fin du IVes.

Les monnaies, découvertes à Pautalia, illustrent la circulation monétaire dans la ville pendant la période du IIe—IVes. En dépit des invasions dévastratices des Goths aux IIIe—IVes. on observe un hiatus seulement pendant la seconde moitié du IIIes. A enjuger par les monnaies découvertes, la vie économique à Pautalia au IVes. n'aurait pas cessé de fonctionner.

Раннохристиянската базилика Б от „Калето“ в Берковица

ДИМИТРИНА МИТОВА-ДЖОНОВА

При разкопки през 1969 70 г. в североизточния район на „Калето“ в Берковица разкрихме раннохристиянската базилика Б.[1] Тя е ситуирана така, че източната ѝ фасада в същност е част от крепостната стена. Полукръглата ѝ апсида се издава навън от крепостната стена и се възприема на пръв поглед като крепостна кула. Теренът, на който е изградена базиликата, е с твърде голям наклон по надлъжната ѝ ос и денивелацията от запад към изток е над 4 м. Това е довело до вкопаването на западната част на базиликата с не по-малко от 1,70—2,00 м и до надземното изграждане на източната ѝ част с около 1,50—1,80 м под подовото ниво. За да се намали както вкопаването, така и ненужното надземно изграждане на стените, подът на помещенията от източната част на базиликата е с около 0,40 м по-нисък от този на западната част — т. е. на нартекса. Разликата между подовите нива е преодоляна чрез две зидани стъпала. Теренната даденост вероятно е довела и до неправилния план на отделните помещения. Цялата базилика в източната си част е по-тясна, отколкото в западната, а северната ѝ стена е по-дълга от южната. Тези отклонения бихме обяснили единствено с наличието на скалния масив в южния сектор, който твърде много би затруднил изравняването на северната и южната стена, а може би скъсяването на северната стена би намалило нежелателно обема на сградата. Така, при това ситуиране, източната стена на базиликата е дълга около 15 м, западната — 15,80 м, северната — 12 м, а южната — 11 м (обр. 1).

Може би неравният терен е наложил и известна последователност в изграждането и разединяването на отделните елементи на базиликата. Така централният кораб с апсидата е изграден самостоятелно без конструктивна връзка със съседните му стени на север и юг. Северната външна стена е свързана конструктивно не само със самата сграда, но

● *Обр. 1. План на базилика Б. Fig. 1. Plan de la basilique Б*

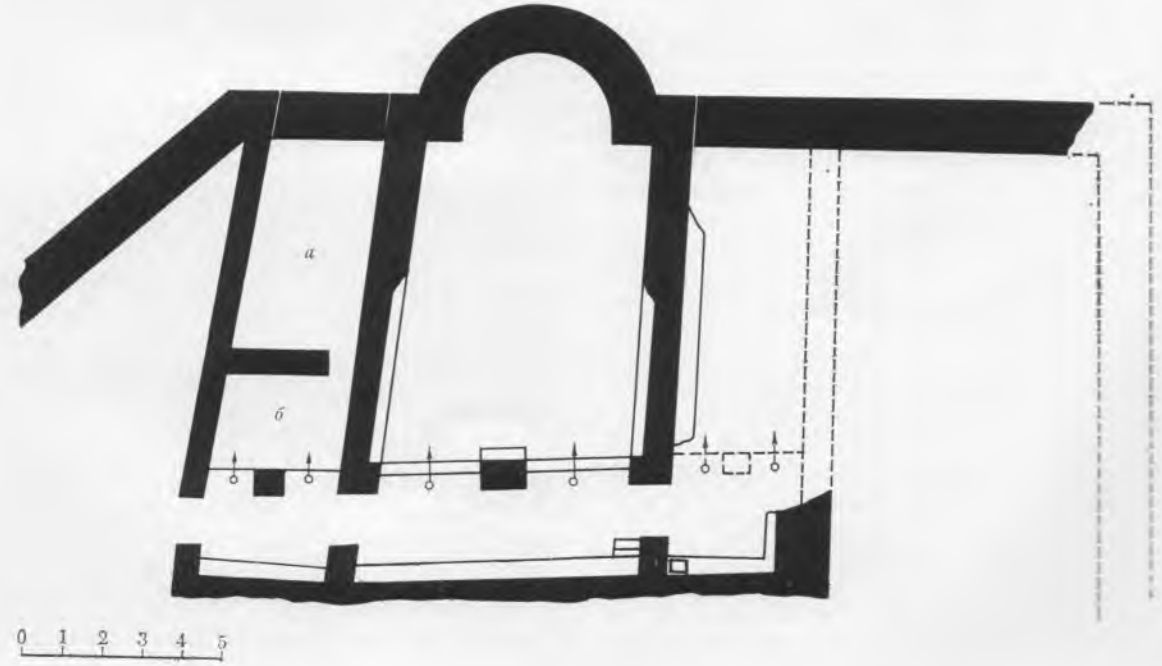

и с крепостната стена на северозапад от нея. При това изграждане в източната фасада на базиликата се явяват три фуги — две от двете страни на източната стена на северния дял на сградата и една между централния кораб и помещението в южния дял на сградата (обр. 2).

Западната стена на базиликата е монолитна. Тя е вкопана на 1,70—1,90 м в земята и в същност поема функциите и на подпорна стена, а напречните стени към нея, които разделят трите части на нартекса, се явяват като контрафорси. Цялостното изграждане на западната стена е неоспоримо доказателство, че разпокъсаната източна фасада в никакъв случай не може да се разглежда като резултат от етапи в строителството или като преизграждания и преустройства. Тя показва, че триделният план на базиликата и едновременното ѝ изграждане с крепостната стена са залегнали още при нейното първоначално замисляне.

Базиликата Б има твърде необичайно планово решение. Тя е триделна, едноапсидна, с изолиран централен кораб и с нартекс. Само централният кораб и северният дял са запазени изцяло. От нартекса е разрушена югоизточната част, а южният дял на базиликата е съвсем обезличен. От южния дял, който е съответствувал на южната част на нартекса, е запазена само зиданата пейка по дължината на северната му стена. Теренът на юг от базиликата беше обхванат от горска растителност — храсти, шипки и лески, и целият културен пласт беше разбит от силно преплетени корени. Те стигат в дълбочина под подовото ниво и всякакви архитектурни данни бяха абсолютно заличени. Затова именно ние не попаднахме на следи от южната външна стена на сградата. Следи от нея не са запазени и при крепостната стена на изток. Но установените фуги при източната фасада на базиликата съвсем не изключват долепването до нея на зид, който би затворил южния дял на сградата. Дали тази стена е била затворена или пък открита с колонада към двора, е трудно да се установи, но допускането на нейното съществуване е съвсем логично (обр. 1).

Нартексът на базиликата е триделен, със запазен външен вход на северната стена. Южната му част е отворена на изток, към южния дял на базиликата. Вероятно тя не е имала директна връзка с двора. Южната стена на нартекса е твърде обезличена. Тя стъпва върху скален масив и затова е запазена сравнително

2

● *Обр. 2. Югозападният дял на нартекса с пейката и каменното корито. Fig. 2. La partie sud-occidentale du narthex avec le banc et l'auge de pierre*

по-високо. Дебелината ѝ е 1,40 м. Този факт дава основание да допуснем, че към южната стена на нартекса е била изградена еднораменна стълба. По дължината на западната стена на това помещение има зидана висока пейка, която се разширява към северозападния ъгъл до входа за централния дял на нартекса. Върху нея в ъгъла е поставено четириъгълно каменно корито (обр. 2). Малко по-ниска пейка е изградена и към южната стена по дължината на стълбата. Теренът на изток от тази част на нартекса слиза и тук вероятно, както при останалите части на нартекса, е била изградена зидана стълба, която свързвала двете неравни подови нива. Сигурно и тук входът към нартекса е бил реализиран посредством дибелон, като двата велума (завеси) били разделени от аналогичен зидан стълб. В южната част на нартекса се намериха много фрагменти и няколко цялостно запазени глинени тръби с дупки по стените, вероятно свързани с някакво отоплително съоръжение (обр. 3). Тук се откриха и тухли със сегментно оформление, остъклени от висока температура, и единични фрагменти от керемични съдове и стъклени чаши със столче. Тръбите и тухлите се намираха в жълт глинен пласт. Тук се намериха фрагменти и от мраморен мортариум, от железни панти и обковки от брава.

Централната и северната част на нартекса имат съвсем аналогично решение. Централната част е свързана със страничните посредством входове, широки 1,30 м, а с принадлежащия ѝ централен кораб на базиликата — посредством дибелон, обхващащ цялата ширина на кораба. Двата велума били разделени от зидан стълб с ширина 0,80 м и дебелина 0,70 м. Пред този стълб към кораба е изградена двустъпална зидана пейка. От двете му страни са иззидани по две стъпала, които въвеждат в по-ниското ниво на централния кораб. По дължината на западната стена на нартекса е иззидана пейка с ширина 0,52 м. При югоизточния ъгъл тази пейка обхваща и стената до входа. Тук пейката е двустъпална. Северната част на нартекса, която има директна връзка с двора на север от базиликата, има също пейка по западната си стена. И тази част от нартекса се свързва със северния кораб на базиликата посредством дибелон, който обхваща цялата ширина на помещението. И тук велумите са разделени от зидан стълб, а подовата денивелация е преодоляна посредством зидани стъпала. Северният вход на нартекса е сравнително тесен — 1,10 м. Това, както и неравният терен пред северната фасада на базиликата дават основание да приемем, че този вход е предназначен за църковния клир, а главният вход на базиликата е бил на южната фасада.

Интересно планово решение има северният дял на базиликата. Той се състои от две помещения — източно (обр. 1 *а*) и западно (обр. 1 *б*). Западното помещение е широко отворено към нартекса, свързано е с него посредством дибелон и е чувствително по-малко. С източното помещение то е свързано с вход, широк 1 м (обр. 1, 7). Източното помещение е дълго 5,30 м, а дължината на западното помещение е само 2,80 м. Теснният вход към източното помещение говори, че то е изолирано, непристъпно за богомолци и че е свързано с църковната литургия. Неговата източна външна стена, както вече видяхме, няма конструктивна връзка с прилежащите ѝ стени на север и юг и е съборена почти изцяло. От нея е запазена само няколкоредова зидария. Заедно със събарянето ѝ е разрушено и цялото подово ниво и са заличени всички материли, които биха разкрили по-точно предназначението на това помещение.

Централният кораб на базиликата е разрушен също в източната си част и стените му са запазени под подово ниво. Разрушени в тази част са и северната и южната му стени и не можем да установим връзката му със съседните помещения. Той има полукръгла апсида, която обхваща почти две трети от цялата му ширина. Източната му стена е дебела 1,20 м, а страничните — 1,10 м. На 0,40 м от подовото ниво те се стесняват и оформят 0,36 м широк цокъл , ползуван за пейка. Запазените странични зидове на кораба разкриват, че в западната си част той е бил изолиран от фланкиращите го помещения на север и юг. На запад надлъжните стени на кораба завършват с 0,70 м широки анти, на които са стъпвали петите на сводовете от дибелона (обр. 8). И тук елементите от устройството на олтара и предолтарното пространство са разрушени заедно с цялата част на кораба. Изолираността на източното помещение в северния дял на сградата и безспорната му връзка само с клира и литургията дават основание да приемем, че то е било свързано и с предолтарното пространство на базиликата.

Запазените архитектурни елементи, колкото и оскъдни да са, предлагат достатъчно данни, за да се направят известни изводи за обемното решение на сградата. Триделният план подсказва базиликално решение на покривното изграждане. Явно е, че централният кораб е бил по-висок и че е имал странично осветление. Покритието на страничните кораби — северен и южен, е било едноскатно. Обемното възстановяване на нартекса е малко по-дискусионно. Той, както обикновено при

● *Обр. 3. Глинени тръби от отоплителното съоръжение в нартекса. Fig. 3. Tuyaux d'argile de la construction de chauffage dans le narthex*

3

повечето от раннохристиянските базилики, или е имал самостоятелно покритие, едноскатно, наклонено на запад, или се е включвал в покритието на трите дяла на базиликата. Засвидетелствуваната стълба в южната част на нартекса, както и пряката връзка на олтара само с централния кораб води до извода, че над нартекса е имало емпорий.

В ранния период, когато приобщаването на християните към църквата преминава през различни етапи и в зависимост от това достъпът им до олтара е различно ограничен, едноделното молитвено помещение е крайно неподходящо. И така както при многокорабните базилики, в единия кораб ще влизат оглашените, в другия катахумените (неосветените) ще прослушат част от литургията заедно с някои от просклайонтите (каещите се), то при еднопространствения храм смятаме, че това разпределение на молещите се се постига чрез отделянето на нартекса от кораба с велум и чрез изграждането над него на емпорий (обр. 4, 5). Наличието на емпорий от своя страна налага издигането на нартекса във височина. Южната част на нартекса, където е стълбата за емпория, безспорно е имала височината на централната част, а северната, за да се запази единство в композиционното решение на западната фасада на базиликата, по всяка вероятност е имала аналогична височина. Тази обемна възстановка на нартекса предлага възможността за два начина на покритие — едно общо едноскатно покритие на трите дяла на нартекса и едно издигане на централната му част до височината на централния кораб на базиликата и включването ѝ в неговото покритие. При това решение страничните дялове на нартекса имат свое едноскатно покритие, което има посоката на покритието на страничните съответни кораби, но е чувствително по-високо (обр. 5, 6).

Съществен елемент на раннохристиянския църковен комплекс е и дворът. Тук той се намира пред южната фасада. Дворът е ограден на изток и юг от крепостната стена. Достъпен е от запад. Непосредствено до базиликата има голям скален масив, който ограничава достъпа. Културният пласт в двора е съвсем обезличен от дървесните корени. На 5 м от южната стена на централния кораб на базиликата и на 3 м западно от крепостната стена се откри мраморна база на колона, чийто диаметър е бил 0,20 м. Тук намерихме и фрагменти от керамика — строителна и битова, в ограничено количество и от мраморни

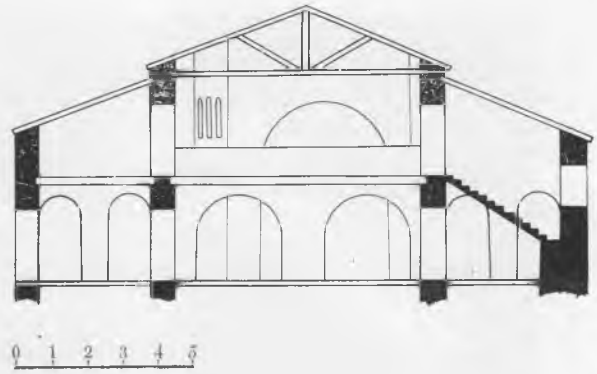

4

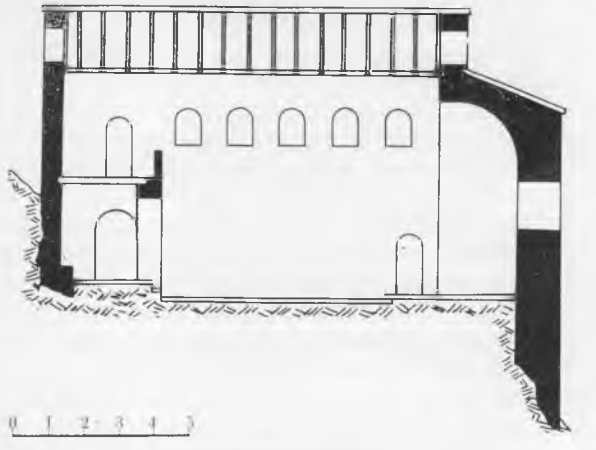

5

● *Обр. 4. Графична реконструкция — разрез през нартекса. Fig. 4. Reconstruction graphique — coupe à travers narthex*

● *Обр. 5. Графична реконструкция — разрез през централния кораб и нартекса. Fig. 5. Reconstruction graphique — coupe à travers la nef centrale et le narthex*

вази и мортарии. В двора съгласно канона е извършвана съществена част от църковния ритуал. Тук просклайнтите са прослушвали литургията в най-тежкия период на своето наказание, тук е ставало ритуалното миене и тук са се извършвали панахидите. Намерените археологически материали потвърдиха това предположение.

Поради големите разрушения както на сградата, така и на отделните елементи от интерьора на помещенията срещаме известни затруднения при изясняване предназначението на помещенията. Единствено южният дял на нартекса предлага малко повече данни. От юг е бил главният вход към храма. Тук е ставало разпределението на богомолците. Оглашените са влизали в централния кораб, жените се качвали на емпория, а катахуме-

ните и просклайонтите оставали в нартекса пред велума. Съгласно testamentum Domini надясно от главния вход към олтара богомолците оставят своите дарове — хляб и вино за църквата и дарения за бедните християнски общини, и то така, че те да могат да се виждат от всички — Diaconicon sit e regione dextera ingresuss. . . ut Eucharistiae sive oblationes, quae offeruntur, possint cerni.[2] Зиданите пейки покрай стените, както и каменното корито (обр. 2) по всяка вероятност са ползувани именно за поставяне върху тях тези дарове. Каменното корито, поставено в ъгъла в непосредствена близост до входа към централния кораб и този към южния дял на базиликата, би могло да се ползува и като кантарос за ритуалното миене,но в никакъв случай като купел за кръщение. За съжаление третировката на интериора на различните помещения на базиликата не само у нас, а изобщо при раннохристиянската църква почти не е разглеждана и засега разполагаме с твърде малко сравнителни данни. Само при базилика А в Стоби в едно от помещенията, третирано като диаконикон, е намерена мраморна маса, за която се предполага, че богомолците са оставяли отгоре своите дарове.[3] Особено внимание заслужава амалогията, която намира интериорът на южната част от нартекса с интериора на диаконикона на базилика Д от Царичинград.[4] Там като диаконикон е третирано едно правоъгълно помещение до южната стена на атрия. Покрай стените му са изградени пейки за сядане, а при тях са открити материали от „някаква печка". Тези данни дават основание на автора да допусне, че тук е съхранявана и агапа. Зиданите пейки покрай стените, както и зиданите отоплителни съоръжения, малко необичайни и редки като елемент на раннохристиянския църковен интериьор у нас, в Берковица са застъпени и при двете базилики. Но както при базилика А, така и при базилика Б те се намират не в изолирани помещения, а в отделен кът на помещения, които имат и друго предназначение. И докато при базилика Б отоплителното съоръжение е било изградено в южния дял на нартекса, то при базилика А — в югозападния ъгъл на баптистерия. Разбира се, базиликите от Берковица са твърде малки по размери, но независимо от това, сигурно ако изграждането на диаконикона като самостоятелно помещение беше вече канонизирано, строителите на базиликата от Берковица биха се съобразили с това и биха могли да намерят такова планово решение, при което да отделят диаконикона от останалите помещения на сградата.[5] Използуването като диаконикон само на кът от култовите сгради при Берковица води до извода, че този принцип може би предхожда по време обособяването на диаконикона като самостоятелно помещение и затова тук само е маркирано неговото място — югозападният ъгъл —при композиционното решение на базиликата. Това място той запазва и по-късно, както свидетелствуват не само писмените извори, но и архитектурните паметници. Тук е ставало и отделянето на хляба и виното за мистериите на евхаристията и оттук те били пренасяни в презвитерия — място, което се намирало зад олтарния велум, при мястото за комеморацията, както се казва в testamentum Domini[6] — „Locus presbyterorum sit intra velum prope locum commemorationis".

Къде точно са пренасяни и съхранявани евхаристичният хляб и виното, и то така, че след освещаването им да останат скрити от погледа на катахумените и просклайонтите, и къде е мястото на комеморацията при базилика Б от Берковица, не можем да кажем категорично. Ако вземем пред вид мястото на източното помещение от северния дял на сградата, връзката му със северния вход и непосредствената му близост до олтара от централния кораб, можем да допуснем, че именно то е имало това предназначение. По всяка вероятност това е спомена-

● *Обр. 6. Графична реконструкция на базилика Б.*
Fig. 6. Reconstructi on graphique de la basilique Б

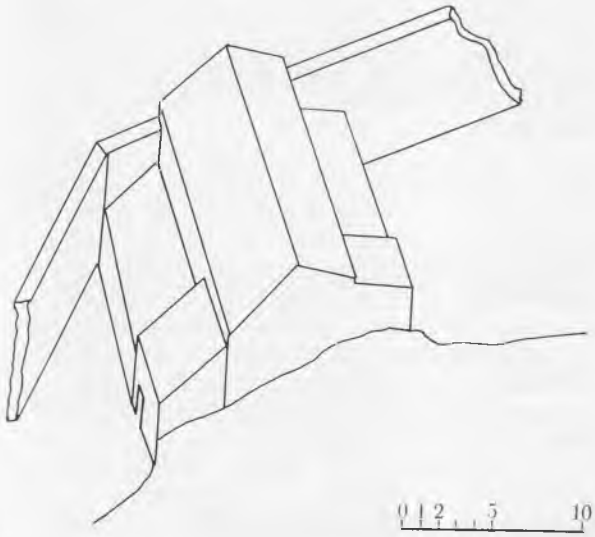

6

текст в testamentium Domini presbyterium, където е ставало записването за коменорацията и където е бил протезисът, върху който са оставяли евхаристичния дар. Тясното предапсидно пространство при бизилика Б от Берковица, както и канонизираното по-късно място на протезиса — на север от апсидата, потвърждават това предположение.

И така, докато в южния дял на нартекса можем да видим зараждането на диаконикона, в източното помещение от северния дял на сградата ясно прозира прототипът на протезиса (ор. 1).

Базилика Б от Берковица бележи интересни моменти в историята на раннохристиянското църковно строителство у нас както със своето планово решение, така и със ситуацията си.

Изграждането на базилики на линията на крепостната стена, и то така, че техните фасади да поемат функциите на фортификационното съоръжение, у нас е застъпено единствено при базиликите от Берковица. Но докато при базилика А на линията на крепостната стена[7] е изградена южната фасада, то при базилика Б източната стена заедно с апсидата е ситуирана на мястото на крепостната стена. Най-близка аналогия това ситуационно решение намира при базиликата от недалечната Бистрилица в Югославия.[8] Там дори две от фасадите с два олтара са изградени на линията на крепостната стена: източната — с апсидата на централния кораб, и северната — с апсидата на малкия приолтарен параклис. Изглежда, че свързването на фасадите на базиликата с крепостната стена, макар и рядко, не е съвсем несвойствено на раннохристиянското църковно строителство, защото аналогична ситуация има и една базилика от Коджакалеси в Мала Азия.[9]

Особен интерес има цялостното решение на базилика Б. Буквално покритие тя не намира с нито една от известните ни раннохристиянски базилики у нас. Ако се абстрахираме от едноделния ѝ централен кораб, бихме я свързали с трикорабните базилики от с. Цръчна, Пазарджишки окръг[10], с базиликата от Хисарлъка в Сливен,[11] с базиликата от Галата при Варна[12] и с базиликата от Дели Душка при Преслав[13]. Аналогично на последните три базилики и базиликата от Берковица е със затворена западна фасада, макар и наложена от теренната даденост. Ако това беше в противоречие със строителните принципи, сигурно щеше да се намери подходящо място за изграждането ѝ. Едноделният централен кораб обаче свързва базилика Б от Берковица по-тясно с еднокорабните църкви с притвор. Еднокорабната църква, произлязла от маргирия и светилището, е твърде често застъпена в ранния период на християнското църковно строителство, но голямо сходство базилика Б има с базиликата от с. Ковачево, Пазарджишки окръг,[14] и с базиликите от с. Кърнаре[15], с. Веригово[16] и с. Исперихово,[17] Пловдивски окръг. Близки по планово решение са и раннохристиянските църкви от с. Иваняне,[18] Софийски окръг, и от с. Църквище[19] (Клисекьой), Пирдопско. Но най-близка аналогия базиликата от Берковица намира при базиликата от с. Исперихово. И тук към централния кораб са пристроени отделни изолирани помещения, част от които са изградени по-късно според автора. И при базиликата от Исперихово в централния кораб, и в баптистерия има зидани пейки покрай стените, нартексът е свързан с кораба посредством дибелон, а в единия ъгъл на баптистерия до входа е изграден купел, съвсем аналогичен на купела от баптистерия на базилика А от Берковица. Близка аналогия базилика Б намира и при базиликата от с. Щръбци в Югославия — по поречието на съседната Тимошка област. И там връзката между централния кораб и нартекса е реализирана посредством дибелон, а в северозападния ъгъл на нартекса е иззидана стълба за емпория.[20]

7

● *Обр. 7. Северен дял на базиликата. Fig. 7. Partie septentrionale de la basilique*

Изграждането на зидани пейки покрай стените и отделянето на централния кораб от нартекса посредством велум е характерно

8

● *Обр. 8. Централният кораб с нартекса с двустъпалната зидана стълба и част от дибелона. Fig. 8. La nef centrale avec le narthex avec l'escalier en maçonnerie à deux marches et une partie du dibelon*

за континентална Гърция.[21] Но в нашата литература, докато зиданите пейки са отбелязани (вж. базиликата при с. Исперихово, в Сливен, баптистерия при с. Исперихово, базилика № 1 от Сердика, № 4 б от Хисар, Еленската базилика и др.), велумът, макар и нерядко застъпен и разкрит, не е разглеждан. Велуми са отделяли нартекса от централния кораб при базиликите от с. Иваняне,[22] Софийско, и от с. Църквище[23] (Клисекьой), Пирдопско. Според плана на Покровски два велума са отделяли и нартекса на Старата митрополия в Несебър.[24] Интересна е констатацията, че дибелонът, сравнително често застъпен при нас, не е разглеждан като архитектурен елемент в историята на архитектурата, макар че посредством дибелон е свързан и нартексът с централния кораб на една от раннохристиянските базилики от Месопотамия.[25] По всяка вероятност там, където строителството е по-бедно, по-непредставително, размерите са по-малки, и където колоната е заменена от зидания стълб, оформянето на подхода към централния кораб е ставало чрез два велума (обр. 7).

Базилика Б от Берковица е ценен паметник и със своята тясна и сравнително добре обоснована датировка. Свързана с крепостната стена, ясно замислена и изградена едновременно с нея, тя безспорно е свързана и в базилика А от „Калето" на Берковица, датирана с надпис от времето на Хонорий и Теодосий II (408—421).[26] Намерените монети при археологическото проучване на Калето разкриват, че пълното разрушаване и изоставане на крепостта е станало по времето на Юстиниян I. Последните монети датират от 527—538 г. В тези хронологически граници е изградена и разрушена и базилика Б. Дори и да приемем, че изграждането на източните райони на крепостта е станало малко по-късно, не бихме могли да отнесем изграждането на базиликата след средата на V в. Тази дата намира потвърждение както при олтарното решение, така и при оформлението и функциите на югозападната част на нартекса. Тук, както вече видяхме, е обособен прототипът на диаконикона, който към края на V в. вече ще бъде преместен до олтара от култови, функционални съображения, ще стане съществена част от триделния олтар и ще влезе в неговото обемно-планово решение.[27]

Установените връзки между базилика Б от Берковица с църквите от съседните райони в Югославия и Континентална Гърция съвсем не са изненадващи. Тези райони от Балканския полуостров принадлежат към една и съща късноантична провинция — Крайбрежна Дакия — и имат не само общо административно, но и общо църковно-християнско ръководство, което се намира в по-пряка зависимост от континенталната гръцка църква.

[1] Д. Митова-Джонова. Периболосът при раннохристиянската базилика у нас. — Проучвания и консервация, I, 1974, с. 58—60; Раннохристиянската базилика А от „Калето" в Берковица. — Проучвания и консервация, II (под печат).

[2] C. Kaufmann. Handbuch der christlichen Archaeologie. Paderborn, 1922, p. 164.

[3] Ђ. Мано-Зиси. Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године. — Старинар, 10—11, 1935—1936, с. 167.

[4] Ђ. Мано-Зиси. Ископаване на Царичину граду 1949—1952 год. — Старинар, н. с., III—IV, 1952—1953, с. 154.

[5] Д. Митова-Джонова. Цит. съч.

[6] C. Kaufmann. Op. cit., p. 165.

[7] Д. Митова-Джонова. Цит. съч.

[8] R. F. Hoddinott. Early bysantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963, fig. 156.

[9] C. Kaufmann. Op. cit., p. 196, fig. 75, 1.

[10] Ив. Велков. Археологически вести. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 279—280.

[11] Е. Бацова. Нови археологически материали от Сливен. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 52—58, обр. 7.

[12] М. Мирчев. Разкопките на тракийското селище при с. Галата. — ИВАД, IX, 1953, с. 1—28.

[13] В. Иванова. Базиликата при Дели душка в Преслав. — РП, III, 1949, с. 65—72, обр. 1.

[14] Д. Цончев. Новооткрити старини от Пловдивско. — ИАИ, XV, 1946, с. 214, обр. 123.

[15] П. Мутафчиев. Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница. С., 1915, с. 14, обр. 3.

[16] П. Мутафчиев. Някои бележки за Хисаря и околността му. — ИАД, III, 1, 1912—1913, с. 76 и сл., обр. 63.

[17] Хр. Джамбов. Раннохристиянската църква при с. Исперихово, Пещерска околия. — ГПНМ, II, 1956, с. 175, обр. 191; За еднокорабната раннохристиянска базилика вж. *Α. Ὀρλάνδος. Ἡ Ξυλόστες παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.* II. *Ἀθῆναι*, 1954, p. 154 и лит. лит.

[18] В. Иванова. Две старинни църкви при с. Иваняне. — ИАИ, VIII, 1934, с. 224—229, обр. 286.

[19] П. Мутафчиев. Кръстовидната църква при с. Клисе кьой. — ИАД, V, 1915, с. 87—88, табл. 5.

[20] В. Иванова. Стари църкви и манастири от българските земи. — ГНМ, 1922—1925, с. 458, обр. 299 и цит. лит.

[21] *Α. Ὀρλάνδος*. Op. cit., p. 156, fig. 118, p. 177, fig. 141, p. 177, fig. 135, p. 181, fig. 143, p. 183, fig. 148; Ch. Delvoye. Basilika. — Reallexikon zur byzantinischen Kunst. I. Stuttgart, 1966, col. 521, 526—531.

[22] В. Иванова. Цит. съч., с. 224, обр. 146; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 20.

[23] П. Мутафчиев. Цит. съч., обр. 293; Кр. Миятев. Цит. съч., с. 23.

[24] Дибелонът при Старата митрополия в Несебър е отбелязан само в плана на Покровски, вж. В. Иванова. Цит. съч., обр. 328.

[25] C. Kaufmann. Op. cit., p. 195, fig. 73, 3.

[26] D. Mitova-Džonova. Contribution épigraphique de la Haute époque à Byzance. — Etudes Balkaniques, XII, 1, 1976, p. 142.

[27] Ђ. Стричевић. Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама. — Старинар, н. с., IX—X, 1958—1959, с. 59—65.

La basilique palêochrêtienne Б de „Kaleto“ à Berkovica

D. MITOVA-DŽONOVA

(Résumé)

La basilique paléochrétienne Б de Berkovica a été découverte lors des fouilles effectuées en 1969—1970. Elle est à une abside, tripartite avec narthex. Elle est édifiée sur la ligne de construction du mur d'enceinte oriental, de telle manière que sa façade orientale avec l'abside joue le rôle de mur d'enceinte.

La basilique Б se caractérise par son plan compliqué et les bancs en maçonnerie le long des murs du narthex et dans la nef centrale. Son trait spécifique est le dibelon qu'on retrouve dans les trois nefs. Le tribelon bien connu dans la basilique paléochrétienne est remplacé ici par le dibelon inconnu dans l'histoire de l'architecture ecclésiastique. On a établi la présence de tribune au-dessus du narthex.

Les éléments conservés de l'intérieur de la partie méridionale du narthex ainsi que les analogies établies et les données des sources écrites permettent à l'auteur d'admettre que cette partie du narthex a été utilisée comme diaconicon. La pièce orientale de la partie septentrionale de l'édifice, sur la base de la solution du plan, est étudiée par l'auteur comme un protype de prothèse.

L'auteur propose également une reconstruction graphique de la basilique.

La datation de la basilique Б (première moitié du Ves.) s'appuie sur les matériaux archéologiques de l'étude générale du „Kaleto“ et sur la solution de plan de la basilique même.

Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

При спасителни разкопки в м. Барата на 1,5 км източно от с. Хотница през 1973—1974 г. бяха разкрити две двуетажни пещи за изпичане на съдове и жилища.[1]

Пещ № 1. Горната камера (горният етаж) за изпичане на съдовете е с елипсовидна форма, ориентирана запад—изток. Запазена е на височина 0,35 м от скарата, която е с 14 отвора-канали с диам. 0,05—0,06 м. Размерите на горния етаж при скарата са 0,86 0,83 м, като най-големите размери са на 0,15 м над скарата — 0,96 0,85 м. Дебелината на скарата е 0,12—0,15 м, а на стените 0,06—0,08 м. Долният етаж-огнище е изцяло вкопан в здравата почва и има сплескана сферична форма с размери 1,08 0,98 м, височина 0,46 м. Огнището бе запълнено с дребни въглени и дървесна пепел.[2] Входът на огнището е от запад и има размери: шир. 0,53 м, вис. 0,43 м. Площадката пред пещта е с неправилна крушовидна форма (обр. 1).

Пещ № 2. Отстои на 12 м югоизточно от първата. Горният етаж (камера) е с неправилна елипсовидна форма, ориентирана югозапад — североизток, и има размери 1,15 1,10 м. Запазена е на височина 0,56 м от скарата, която има 13 отвора-канали във формата на петоъгълници или шестоъгълници с размери 0,07—0,09 м. Дебелината на скарата е 0,20—0,25 м. Тя не е засводена, а лежи като равна плоча върху изсечените стени на долния етаж-огнище, което има крушовидна форма — по-тясно към входа и разширено навътре. Вкопано е изцяло в здравата почва, като при входа изсичането е по-грижливо, а навътре по-грубо и по-неравно. Входът има овална форма с размери: шир. 0,55 м, вис. 0,46 м. Обмазан е с дебел пласт глинена замазка. Подът на огнището е равен, отухлен от високата температура. Размери на огнището: дълж. 1,26 м, шир. 1,39 м (обр. 2). Площадката пред пещта има неправилна крушовидна форма с размери: най-голяма дълж. 2,30 м, най-голяма шир. 1,56 м.

Двете пещи от м. Барата при с. Хотница спадат към типа двуетажни пещи със свободна скара, най-опростен в конструктивно отношение.[3] Като най-близък паралел на пещите можем да посочим разкритата пещ от IX—X в. при античния керамичен център в м. Каябунар (Извора).[4] Подобно е устройството на пещите в Асардере, при които горният етаж (камера) е бил засводен, а на свода е оставян голям отвор, през който са нареждани съдовете при опалване.[5] С подобни малки размери са и пещите за изпичане на съдове в чашата на язовир „Виница“ край Преслав,[6] селището в м. Джежови лозя, с. Попина,[7] Силистренски окръг, м. Печена могила, с. Вълчедръм,[8] Михайловградски окръг.

За разлика от пещите при Виница, при които горният етаж е бил временен и разрушаван след всяко опалване на керамичния материал, пещите от Хотница са имали постоянен горен етаж с малък отвор в горната част за подреждане на съдовете.

Керамиката от пещите е средновековна (IX—X в.). Тя е представена от: 1) керамика с по-едри пясъчни зърна в глиненото тесто, по-дебели стени и врязана линейна украса в различни варианти (обр. 3) и 2) керамика без силикатни примеси, с матовосив цвят с излъскани ивици (обр. 4).[9] Запазените по-големи фрагменти от керамиката от тази група принадлежат на кани, стомни и котли с вътрешни дръжки. Върху някои дъна личи пясъчната подсипка върху грънчарския кръг, при други има релефни печати, които се срещат по-често при съдовете от втората група.[10]

Изпичането на керамиката е ставало в едни и същи пещи, но при различен режим и начин на опалване. Цветът на готовата продукция зависи от температурата, от начина на опалването и от наличните в глината неорганични вещества, които за разлика от органичните не изгарят, а действуват винаги оцветително.[11]

Освен двете пещи близо до тях разкрихме и останки от седем жилища-полуземлянки,

от които по-добре запазени са четири (№ 1, 2, 6 и 7).[12]

Жилище № 1. Вкопано в здравата почва на 0,60 м. Размери: 4,30/4,20 м. В северната част бе открита купчина от камъни, а след тяхното разчистване — печка, оградена с дребни и средноголеми камъни (1,10/0,84 м). При почистването пред печката се разкриха 8 дупки от колове с диам. 0,12—0,15 м, които очертават неправилна елипса, големият диаметър на която е перпендикулярен на оста на печката. Размери на елипсата 3,60/1,80 м (обр. 5 *а*).

В жилището се намериха само отделни фрагменти от ранносредновековна керамика.

Жилище № 2. Вкопано на около 0,50 м в здравата почва. По-добре запазена е северната му част. Северната страна (разкрита цяла) има дължина 3,20 м, а запазените дължини на източната и западната са около 2,40 м. В източната част на жилището се разкри печка от дребни и средноголеми камъни, като подреждането е по-добро от южната страна. Печката има подковообразна форма (1,05/0,80 м) (обр. 5 *б*). До южната страна на печката бе намерен прешлен за вретено, а пред нея — купчина дребни въглени и пепел.

Жилище № 6. Вкопано в здравата почва на 0,50 м. Приблизителни размери: на южната страна 2,10 м, на източната 2,60 м. В източната му част се разкри печка, изградена от средноголеми камъни, с подковообразна форма (0,82/0,48 м). Около печката открихме тънък слой от пепел и дървени въглени (обр. 5 *в*).

Жилище № 7. Вкопано в здравата почва на 0,46 м. Приблизителни размери: на южната страна около 3 м, на източната 2,30 м. В южната и източната страна разкрихме две печки — първата върху подравнения под на жилището (0,60/0,40 м), втората с глинена замазка (деб. 0,04—0,05 м) на пода (0,65/0,42 м). Пред втората печка има петно от сиво-чер цвят, слабо опалено, вероятно от изгребване на жарта (обр. 5 *г*). До нея се откри прешлен за вретено (обр. 6 *к*), а други два — в очертанията на жилището (обр. 6 *и, л*). Прешлените имат сплескана сферична форма, гладки стени и опушеночер цвят. Само един (обр. 6 *к*) има врязана линейна украса и точки.

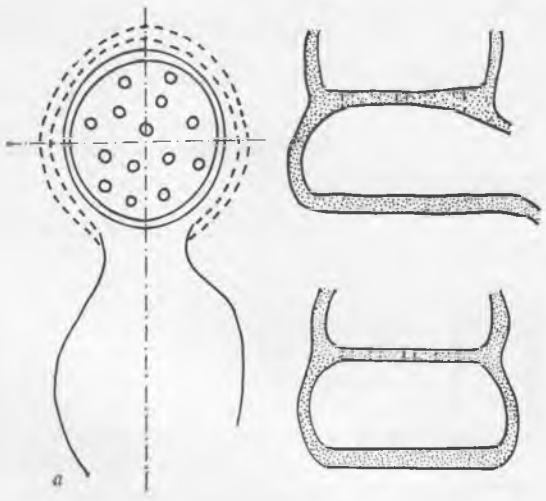

1

● *Обр. 1. Пещ № 1: а) план и разрези; б) горният етаж със скарата; в) входът на долния етаж-огнище. Fig. 1. Four No 1: а) plan et coupes; б) l'étage supérieur avec la grille; в) l'entrée de l'étage inférieur-foyer*

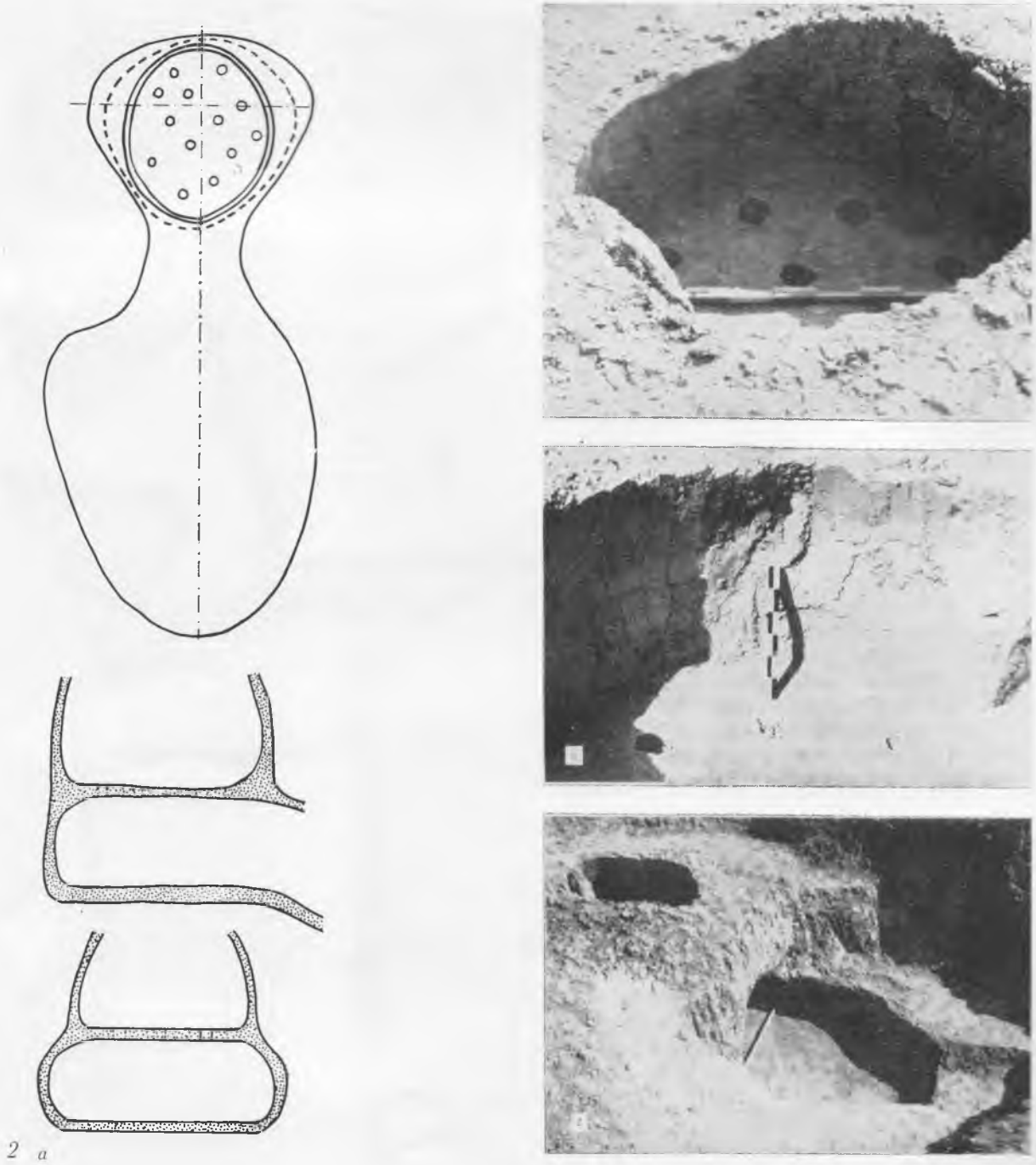

2 *а*

● *Обр. 2. Пещ № 2: а) план и разрези; б, в) горният етаж; г) площадката пред пещта. Fig. 2. Four N° 2: а) plan et coupes; б, в) l'étage supérieur; г) la plate-forme devant le four*

В същото жилище се намери и обеца — незатворена халкичка от тънък меден тел с кръгло сечение (диам. на кръжилото 0,10 см) (обр. 6 *е*). Подобни обеци са намерени в голям брой средновековни некрополи (IX—XI в.),[13] а така също и в селища и градища от IX—XI в.

Пред пещите са открити: 1) три железни пластинки с правоъгълно сечение — едната (обр. 6 *б*) леко подвита от едната страна, а другите две (обр. 6 *в*, *г*) заоблени. Другият край на трите пластинки е изострен. Вероятно са свързани с грънчарското производство — за направа на врязана линейна украса (единични линии) и ямички; 2) огниво, направено от желязна пластинка с правоъгълно сечение (обр. 6 *д*); 3) обеца-халкичка от тънък меден тел, отчупена. Има намотки от по-тънък меден тел върху кръжилото (обр. 6 *ж*). Диам. на кръжилото 0,09 м.

Грънчарските пещи и жилища от м. Барата при с. Хотница се отнасят към IX—X в. Керамиката от двете групи етнически се свързва: от първата група — със славяните,[14] а от втората — с прабългарите.[15] През IX—X в. завършва процесът на образуването на българската народност, който се засилва особено много след налагането на християнството.[16]

Керамиката от пещите при с. Хотница показва, че двата етноса съхраняват традиции в материалната култура и по-точно в керамиката, че специфичните особености, които характеризират двете групи ранносредновековна керамика, се запазват.[17]

Наличието на керамика от двете групи при едни и същи пещи, от една страна, показва запазените традиции на двата етноса в керамичното производство, а, от друга, е доказателство за съвместния им живот и взаимното им проникване.

Керамичните пещи от м. Барата при с. Хотница показват, че благоприятните природни условия — добра пластична глина и обилна вода, били рационално използувани през средновековието и че при с. Хотница е имало значителен керамичен център.

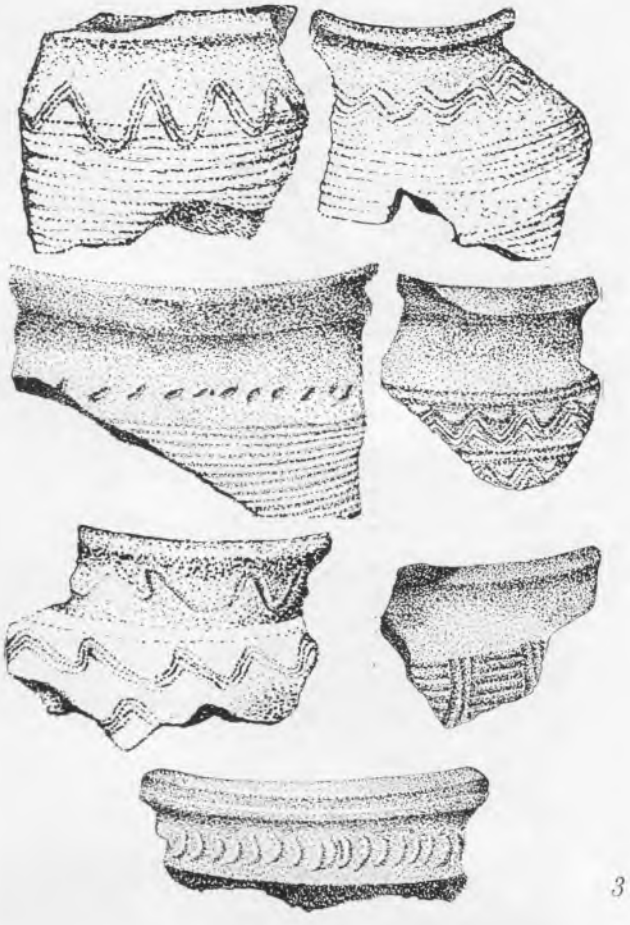

3

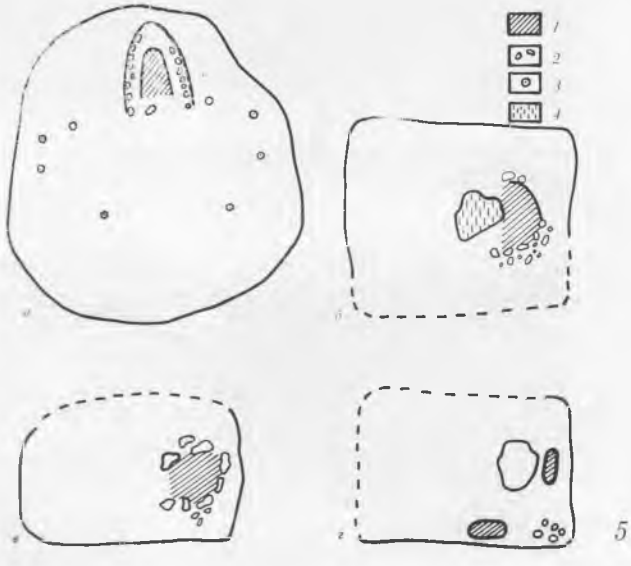

5

● *Обр. 3. Фрагменти от глинени съдове, първа група. Fig. 3. Fragments de vases en argile, premier groupe*

● *Обр. 4. Фрагменти от глинени съдсве, втора група. Fig. 4. Fragments de vases en argile, deuxième groupe*

● *Обр. 5. Планове на жилища-полуземлянки: а) № 1; б) № 2; в) № 6; г) № 7 1) опалена до керемиденочервено глина, 2) камъни, ограждащи печката, 3) дупки от колове, 4) петно от дървесна пепел. Fig. 5. Plans d'habitations mi-souterraines: а) N° 1; б) N° 2; в) N° 6; г) N° 7; 1) argile cuite jusqu'au brique; 2) pierres entourant le poêle; 3) trous de pilots; 4) tache de cendre ligneuse*

● *Обр. 6. Находки: а) връх на стрела; б — г) железни пластинки; д) огниво; е, ж) медни обеци; з—л) прешлени за вретено. Fig. 6. Trouvailles: а) point de flèche; б — г) plaques de fer; д) briquet; е, ж) boucles d'oreille de cuivre; з — л) fusaïoles pour fuseau*

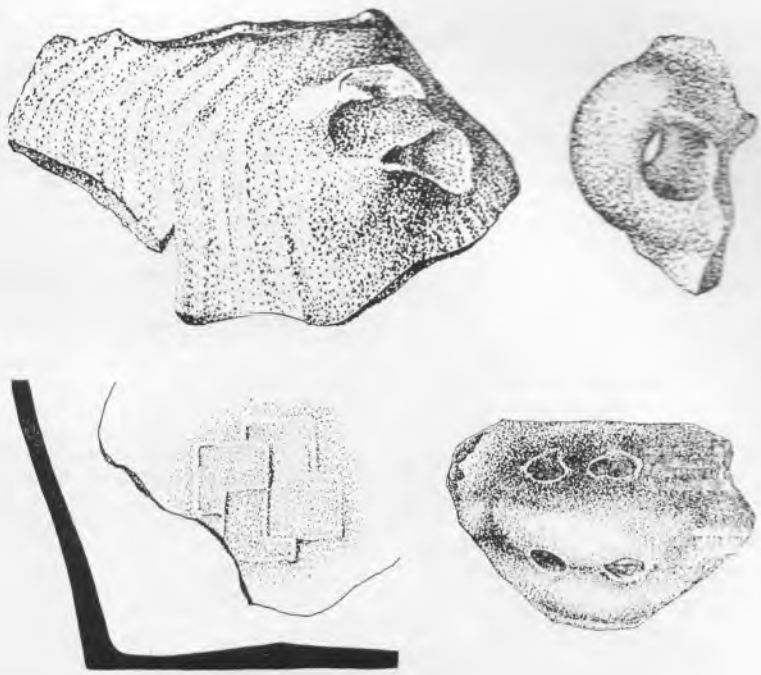

4

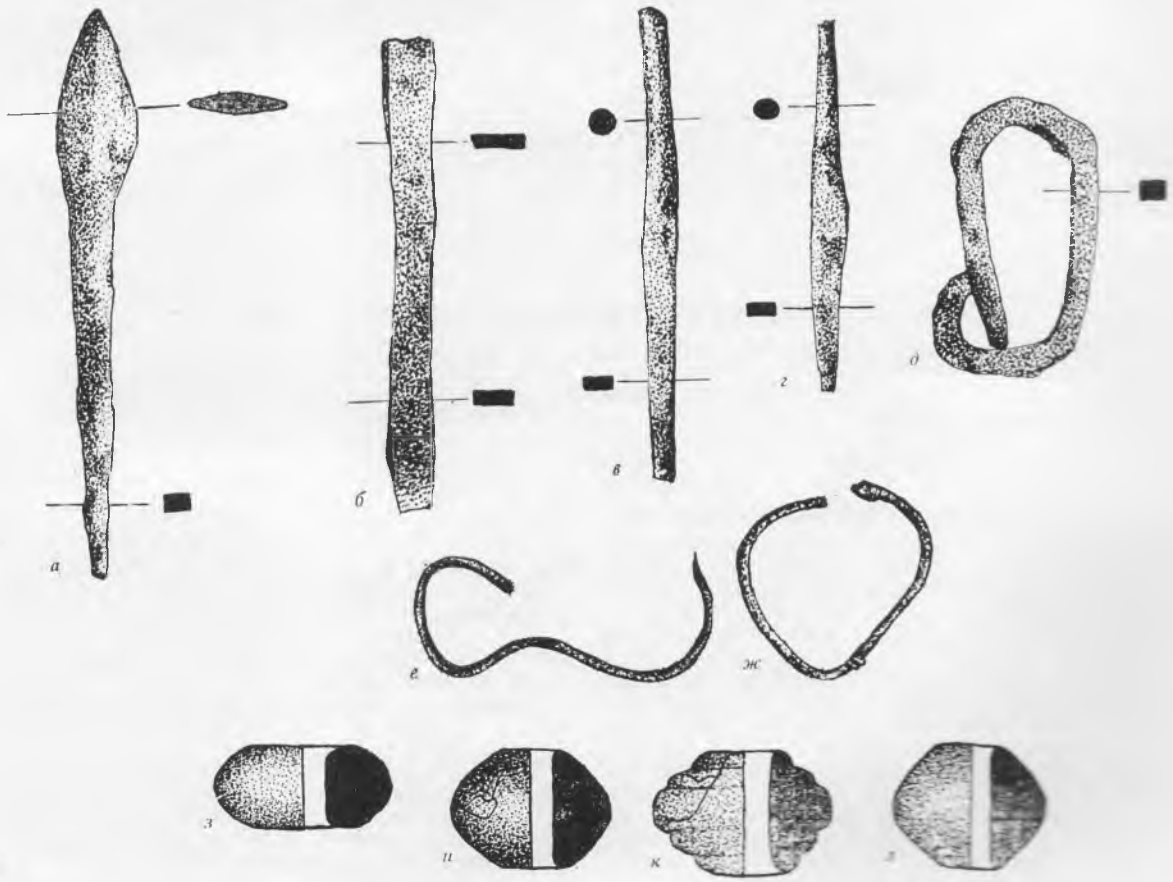

б

[3] Първата пещ бе открита при дълбока оран. За нея бе съобщено от Иван Кокорков. След това ОИМ, Велико Търново, проведе спасителни разкопки под ръководството на автора с участието на Иван Кокорков.

[4] Л. Дончева-Петкова. Технология на ранносла-вянската и старобългарската битова керамика (края на VI—X в). — Археология, XI, 1969, 2, с. 21.

[5] Д. Митова-Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. — Археология, VIII, 1966, 1, с. 39, обр. 3 а.

[6] Б. Султов. Новооткрит керамичен център от римската и старобългарската епоха. — Археология, XI, 1969, 4, с. 22—23, обр. 13.

[7] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в Асар дере — Плиска през 1959 год. — ГСУ ФИФ, LIII, 1960, с. 35—54, обр. 1, 4, 6 и 8 (пещи 1, 2, 3 и 4); Проучване на ранносла-вянската култура в България и Плиска през последните двадесет години. — Археология, VI, 1964, 3, с. 29. При пещите от Асардере скарата лежи върху малки глинени стълбчета.

[8] Т. Тотев. Керамични пещи в чашата на язовир „Виница" край Преслав. — Археология, XV, 1973, 4, с. 59—60; Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, VI, 1973, с. 162 и сл., обр. 2 б. Според Т. Тотев горната камера е изграждана временно и е разрушавана при изваждането на съдовете след тяхното опалване.

[9] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965, с. 88 и сл., обр. 56.

[10] Разкопки на Ат. Милчев.

[11] Количественото съотношение между керамиката от двете групи от пещите при с. Хотница е 2:1 в полза на втората група. При всички други пещи от IX—X в. в нашата страна авторите отбелязват, че количествено преобладава керамиката от първа група, а от втората се срещат само отделни фрагменти.

[12] За знаците вж. Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 97 и 176; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 16 и цит. лит. За знака от Хотница вж. Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, III, 1948, с. 239, обр. 3_{33}, с. 244, обр. 4_{13}.

[13] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., с. 22.

[14] Относно жилището вж. Д. Ил. Димитров. Някои въпроси във връзка с изграждането на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 212—245 и особ. с. 216.

[15] Ж. Въжарова. Славяне и праболгары в связи с вопросам средиземноморской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят, VI—XI в. С., 1973, с. 246, обр. 6, с. 251, обр. 14; Ат. Милчев. Формирование староболгарской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят, VI—XI в. С., 1973, с. 130 и сл., обр. 13 *а*, *б*.

[16] По-подробно за тази керамика вж. Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът при Нови пазар. С., 1958, с. 56—63 и цит. лит.

[17] Пак там, с. 63 и сл. и цит. лит.

[18] Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 238 и сл. и с. 259, където авторът прави уговорката, че „трябва да се пазим от увлечението да ги свързваме (веществените паметници—б. м.) във всички случаи и по абсолютен начин с даден вид етнос и да считаме, че наличието на „славянски съдове" свидетелствува за наличието на славяни, респ. че наличието на „прабългарски съдове" е непременно доказателство за наличието на прабългари".

[19] По този въпрос вж. М. И. Артамонов. Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В: Славяните и средиземноморският свят, VI—XI в. С., 1973, с. 270.

Fours de potier et habitations mi-souterraines des IXe-Xe s. près du village Hotnica, dép. de Veliko Tarnovo

J. ALEKSIEV

(Résumé)

Les fours au lieu dit Barata près du village Hotnica, département de Veliko Tărnovo appartiennent au type de fours à deux étages à grille libre, qui du point de vue constructif est le plus simplifié. L'étage inférieur (foyer) a une forme sphérique aplatie ou piriforme et est creusé dans la terre ferme. L'étage supérieur est plus petit et a une forme ellipsoïdale.

Les fours contiennent de la céramique du Haut moyen âge des deux groupes: 1) avec des grains sablonneux plus grands dans la pâte, des parois plus épaisses et une décoration linéaire gravée et des fossettes en différentes variantes et 2) sans mélanges de silicate, de couleur mate grise et décoration de raies lustrées. Les fragments plus grands conservés témoignent d'une plus grande diversité dans la céramique du second groupe — il y a des tessons de cruches, brocs et chaudrons à anses intérieures. Le rapport de la céramique des deux groupes est 2:1 en faveur du second groupe. Au point de vue ethnique la céramique du premier groupe se rattache aux Slaves, tandis que le second — aux Protobulgares.

Près des fours on a découvert 7 habitations mi-souterraines. Elles sont creusées dans le terrain ferme et ont un four chacune.

Les fours de potier et les habitations découverts au lieu dit Barata près du village Hotnica se rapportent vers les IXe—Xe s.

La présence de céramique du Haut moyen âge des deux groupes dans les mêmes fours témoigne d'une part des traditions conservées dans la production céramique de deux groupes ethniques et, d'autre part, de leur coexistence et leur interpénétration.

IX Международен конгрес по праистория и протоистория

IX конгрес на Международния съюз по праистория и протоистория, член на Международния съвет по философия и хуманитарни науки, се състоя в Ница (Франция) от 13 до 18.IX.1976 г. Конгресът се проведе под патронажа на ЮНЕСКО, на президента на Френската република и на редица отговорни френски личности и на голям брой научни и културни институти и учреждения във Франция. Председател на конгреса беше Д. Л. Балу, професор в Националния музей за естествени науки, директор на Музея за човека и на Института по палеонтология на човека в Париж, а главен секретар — Х. де Лумлей, директор на Лабораторията за палеонтология на човека и за праистория и професор в Университета в Марсилия.

Конгресът по праистория и протоистория се организира за първи път във Франция. За място на неговото провеждане беше избран гр. Ница, тъй като през последните години в околностите на този град са направени забележителни открития в областта на праисторията и особено на палеолита.

Тържественото откриване на конгреса стана на 13.IX.1976 г. в Изложбената палата на Ница, а закриването му на 18.IX.1976 г. на същото място. Заседанията на секциите и колоквиумите се провеждаха в сградата на Университета в Ница.

В работата на конгреса участвуваха около 3000 делегати от 84 страни на всички континенти. От българска страна в него взе участие проф. Г. И. Георгиев, ръководител на Секция за праистория и председател на Националния комитет по праистория в България.

Научната работа на конгреса протече в 10 секции, 30 колоквиуми и 6 специални теми към отделните секции. Застъпени бяха следните секции: I. Методология, II. Ранен палеолит, III. Среден палеолит, IV. Късен палеолит, V. Епипалеолит и мезолит, VI. Неолит, VII. Медна и бронзова епоха, VIII. Желязна епоха, IX. Епоха на големите миграции, X. Праисторическа и протоисторическа подводна археология. Секциите бяха разделени на по няколко подсекции.

В заседанията на секциите и колоквиумите бяха разисквани най-актуалните проблеми на праисторията и протоисторията във всички страни на света въз основа на най-новите археологически открития. Поради това с пълно право може да се отбележи, че конгресът в Ница както по проблематиката, така и по състава на делегациите беше действително международен. Особено голям брой научни доклади, съобщения и разисквания по тях имаше в секциите и колоквиумите за най-старите хоминиди и артефактите им в Европа, Азия и Африка. В тези доклади се съобщаваха последните открития по проблема за произхода на човека и неговата материална култура.

Докладчици и ръководители на колоквиумите и специалните теми бяха изтъкнати праисторици от различни страни, които са постигнали важни резултати в своята научноизследователска дейност. Като пример ще посочим колоквиума за началото на металургията, който се ръководеше от проф. Х. Мюлер-Карпе от Университета във Франкфурт на Майн (ГФР). В него бяха включени доклади за металургията в Британските острови, във Франция, Северна Италия, Пиренейския полуостров и Алпийската област. От по-голям интерес за нашата праистория са докладите: М. Новотна (Чехословакия — Братислава), Началото на добиването и преработването на метала в Източна Европа; Ал. Вулпе (Румъния — Букурещ), Началото на металургията на мед и бронз в Румъния; Й. Сакеларакис (Гърция — Атина), Употреба и преработване на метала в Егейския свят докъм III хил. пр. н. е.; Е. Н. Черних (СССР—Москва), Металургически области през IV—II хил. пр. н. е. в Съветския съюз; У. Есин (Турция — Цариград), Начало на добиване и преработване на метал в Анатолия (7500—2000 г. пр. н. е.). В доклада на съветския археолог Е. Н. Черних са разгледани медните рудници в м. Айбунар, Старозагорски окръг, и значението им за най-древната металургия на мед на Балканите и в Югоизточна Европа. Колоквиумът за произхода на земеделието и скотовъдството се ръководеше от английския специалист Е. Хигс (Кембридж), а за културите от периода VIII—V хил. пр. н. е.— от. Ст. К. Козловски от Университета във Варшава.

По време на конгреса бяха прожектирани научни археологически филми, представени от различни делегации, в които се разглеждат теоретически и практически въпроси на праисторията и протоисторията (технология, методология, консервация, праисторическо скално изкуство и др.).

Във връзка и по повод на конгреса бяха организирани 17 научни екскурзии в различни области на Франция, в които бяха забележителни праисторически

и протоисторически паметници. Екскурзиите се ръководеха от изтъкнати френски изследвачи. По време на някои от тях се проведоха научни колоквиуми.

Уредени бяха 5 изложби, в които бяха представени методите и резултатите от праисторическите и протоисторическите изследвания във Франция и в чужбина. Темите на тези изложби са следните: 1. Двадесет години праисторически изследвания във Франция. В изложбата са показани археологически материали от времето на стария палеолит до бронзовата епоха. 2. Националният център за научни изследвания и праисторията в пет континента. 3. Околната среда на праисторическия човек. Демонстрирани са методите на разкопки и голям брой анализи, извършени във френски лаборатории, които спомагат за изучаването на флората, фауната , отложенията и др. 4. Протоисторическите цивилизации в Алпите. 5. Музеят Тера Амата в Ница: лагер на ловци преди 400 000 години. Музеят е организиран на мястото на археологическите открития от времето на стария ашел. Разкопките са извършени през 1966 г. от проф. Х. де Лумлей (Марсилия). Реконструирано е за първи път жилище от стария кватернер (400 000 г. пр. н. е.).

Преди конгреса е извършена голяма издателска дейност. Отпечатани бяха подробна програма, списък на участвуващите, резюметата на докладите, основните доклади на колоквиумите и специалните теми, а също така подробни водачи за всички научни екскурзии. По случай конгреса е издадена книгата „Праистория на Франция“ в 2 тома: т. I обхваща палеолита и мезолита във Франция, а т. II — неолитните и протоисторическите цивилизации във Франция. Книгата е написана от голям брой френски геолози, палеонтолози, праисторици и протоисторици и представя синтез на последните проучвания по праисторията и протоисторията на Франция.

Френски и чужди издателства бяха подредили изложба на научна литература по праистория.

Участието в конгреса се изрази в следното: бе прочетен доклад в секция VII, 1 (халколит и бронзова епоха) на тема „Проблеми на късния халколит в България“, в който обобщих резултатите от последните археологически открития в нашата страна. По него бяха зададени въпроси и направени изказвания, например за символичните погребения в късно-халколитния некропол във Варна и др. Присъствувах на заседанията на колоквиума за началото на металургията и на някои секции.

Взех участие в две заседания на Постоянния съвет на Международния съюз по праистория и протоистория като представител на НРБългария, които се състояха на 14 и 18.IX.1976 г. На заседанията беше отчетена дейността на съюза за периода между двата конгреса и на покровителствуваните от него научни комисии. Приети бяха нови членове на Постоянния и Изпълнителния съвет и на Съвета на почетните членове. Разискван беше въпросът за организирането на симпозиуми и на следващия конгрес. Понеже нямаше официално предложение от нито една страна, мястото на X международен конгрес по праистория и протоистория ще бъде определено допълнително.

Френският национален комитет беше извършил огромна организаторска работа, която осигури доброто протичане на конгреса. Особено полезна форма на научни дискусии се оказаха колоквиумите. Добро впечатление направи предварителното отпечатване на голям брой научни материали за конгреса.

Както при откриването, така и при закриването на IX международен конгрес по праистория и протоистория беше подчертано голямото значение на праисторическата и протоисторическата наука за изучаването на произхода на човека и развитието на най-древните цивилизации в света.

Г. ИЛ. ГЕОРГИЕВ

•

По случай 24 май 1977 г., Деня на българската просвета и култура, на славянската писменост, са наградени с ордени и звания:

проф. Велизар Велков, зам.-директор на Археологическия институт и музей, с орден „Кирил и Методий“ I ст.

Магдалина Станчева, ст. н. с. в Музея за история на София, с орден „Кирил и Методий“ I ст.

Йорданка Атанасова, директор на Окръжния исторически музей, Видин, със званието „заслужил деятел на културата“.

•

Ст. н. с. Мария Чичикова и ст. н. с. Люба Огненова-Маринова от Археологическия институт и музей при БАН са избрани за член-кореспонденти на Германския археологически институт, Федерална република Германия.

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Димитър. Акад. проф. Димитър П. Димитров. — Археология, 1975, 4, с. 78—79.

Бонев, Ал. Гръцки археолог в България. — Археология, 1975, 4, с. 82.

Проф. Г. Милонас.

Ваклинов, Станчо. Археологията и точните науки. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 6—15.

Генсва, Людмила. Конференция „Славянските култури и Балканите", Варна, 15—20 септември 1975 г. — Векове, 1975, 6, с. 84—85.

Георгиева, Соня и Велизар Велков. Библиография на българската археология. 1879—1966. С., 1974. 478 с.

Rez.: J. Debergh. — Latomus, 1976, 1, p. 231—232.

Petre Diaconu. — SCIV, 1975, 4, p. 581.

Герасимов, Е. Поява на керамиката в българските земи и развитието ѝ до освобождението на България от турско иго. — Строит. матер. и силик. пром., 1976, 2, с. 26—30.

Гладичева, Иванка. XX национална конференция по археология. — Векове, 1975, 4, с. 95—96.

Гладичева, Ив., Д. Георгиева, П. Теодосиев и Р. Василев. XX национална археологическа конференция. — Археология, 1976, 1, с. 63—76.

XXI Национална археологическа конференция 4—7 юни 1976 год., гр. Смолян. (Резюме на доклади). Смолян, 1976. 87 с.

Дерибеев, Борис. В потайния лабиринт на Източните Родопи. — Родопи, 1976, 8, с. 22—27.

За античните и средновековните паметници в Източните Родопи.

Димитров, Димитър Александров. Геодезическа основа при проучване и документиране на археологически обекти. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 16—30.

Димитров, Димитър Христов. „Геодезически методи за заснемане и обновяване на планове на археологически обекти". — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 38—58.

Зафирсв, Пенчо. Методи на въздушната фотограметрия за откриване и документиране на археологически обекти. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 73—84.

Захариева, Ек. Ив. XII международен ботанически конгрес. — Археология, 1976, 2, с. 68—69.

Състоял се от 3 до 10 юли 1975 г. в Ленинград.

Квачева, Мери и Душан Вельсвич. Нови резултати от археомагнитни изследвания на образци от НРБ и СФРЮ. — Археология, 1976, 2, с. 63—65.

Найденсва, Върбинка. Национална археологическа конференция в Смолян. — Родопи, 1976, 8, с. 15.

Начев, Тодор и Йордан Иванов. Окултуряване на дивите лози по нашите земи. —Градинар. и лозар. наука, 1975, 8, с. 119—125.

Нешева, В. Първа отчетна конференция на Филиала на АИМ в Шумен. — Археология, 1976, 2, с. 73—75.

Никитов, Стефан. Археология и митология. — Атеист. трибуна, 1975, 6, с. 25—35.

Станчева, Магдалина. О производньи керамичких лула у Бугарскоj. — Зборник Муз. применьене уметности, 19—20, 1975—1976, с. 129—138.

Стойкова, Валерия. Неизвестен документ за античната и средновековна история на Созопол. — Векове, 1975, 4, с. 58—63.

Графична рисунка на холандски художник от 17 в.

Хайдушки, Ив. Резултати и предстоящи задачи за приложението на геодезията и фотограметрията в археологията. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 1—5.

Шмидек, Ема, Стоян Минчев и Шнорк Постаджиян. Възможности на ортофотоскопията за документиране на археологически обекти. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 85—90.

Юрукова, Й. и В. Герасимова-Томова. Изисквания на епиграфиката и нумизматиката към картния материал. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 66—72.

Академик проф. Димитър П. Димитрсв. — Векове, 1975, 6, с. 90.

По повод смъртта на видния български учен.

Quaderni Storici. 24. Archeologia e geografia del popolamento. Ancona, anno VIII, fasc. III, 1973.

Rez.: E. Todorova. — Études balkaniques, 1976, 1, с. 157—159.

Праистория

Бонев, Александър Г. Глинени модели на култови стълбове от две селищни могили в Търговищки окръг. — Археология, 1976, 1, с. 24—35.

Детев, Петър. Раннонеолитно селище при село Куклен. — Родопи, 1976, 6, с. 35—36.

Джамбазов, Николай. Палеолитната култура в България. — Археология, 1975, 4, с. 1—13.

Иванов, И. „Золотой" некрополь Варны. — Природа (Москва) 1976, 2, с. 50—57.

Иванов, Иван Ст., Славейко Геор. Гайтанджиев и Любка Вас. Павлова. Геодезическа и фотограметрична снимка на археологическия обект „Рабишката пещера". — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 106—112.

Козловски, Януш К. и Николай Сираков. Резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро" през 1974 г. — Археология, 1975, 4, с. 33—41.

Кънчев, Кънчо. Използуването на спектралния анализ в

проучването на кремъчните артефакти (някои предварителни резултати). — Археология, 1976, 1, с. 16—23.

Кънчев, К. I международен семинар по петроархеология в гр. Бърно (Чехословакия). — Археология, 1975, 4, с. 80—81.

Кынчев, К., Ц. Маврудчиев и Г. Чаталов. Петрографические исследования каменных орудий из многослойного поселения Казанлык. — СА, 1976, 2, с. 94—105.

Николов, Богдан. Градешница (Праисторически селища от VI и IV хилядолетие пр. н. е. Албум). С., Наука и изкуство, 1974. 39 с. 56 л. ил.

Рец.: Г. Ил. Георгиев. — Археология, 1976, 2, с. 66.

Николов, Богдан. Заминец. Праистор. селище (Врачански окр. Албум). Снимки Роза Станева. С., Наука и изкуство, 1975. 84 с. със снимки.

Панайотов, Иван. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. — Истор. преглед, 1975, 6, с. 24—46.

Радунчева, Ана. Виница. Енеолитно селище и некропол. С., БАН, 1976. 144 с. с ил. (Разкопки и проучвания. VI).

Тодорова, Хенриета и Петър Вълев. Геодезическата документация при археологическо проучване на селищни могили. — Геодезия, картогр., земеустройство, 1976, 1, с. 16—19.

Тодорова, Хенриета. Приложение на геодезията в праисторията. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г., Шумен, 1976, с. 31—37.

Ханджийски, Антоний. Пещерите — музеи на праисторическото изобразително изкуство. — Наука и техн. за младежта, 1976, 1, с. 33—40.

Черных, Е. Н. На пороге несостоявшейся цивилизации. — Природа (Москва), 1976, 2, с. 58—69.

За медните рудници при Мечи кладенец (Аибунар), медно-каменна епоха.

Bouzek, Jan. Bronze Age Greece and the Balkan: problems of migrations. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 169—177.

Разглежда и миграцията в българските земи през бронзовата епоха.

Comşa, Eugen. Quelques observations de géographie historique à propos de l'habitat néolithique du Sud-Est de la Roumanie. — Studia Balcanica, 10, 1975, p. 5—9.

Dennell, R. W. et D. Webley. Prehistoric settlement and land use in southern Bulgaria. — In: Palaeoeconomy. Cambridge, 1975, 97—109 (Papers in Economic Prehistory, 2).

Garačanin, M. Ethnographic problems of the Bronze Age in the central Balkan peninsula and neighbouring regions. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 115—128.

Проучването засяга и съвременните български територии.

Georgiev, G. I. Die neolithische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkan-Neolithikum. — In: Actes du VIIIe congrès internat. des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd, 1971. T. 2. Beograd, 1973, 263—272.

Georgiev, V. I. The arrival of the Greeks in Greece: the linguistic evidence. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 243—254.

Hood, Sinclair. Northern penetration of Greece at the end of the Early Helladic period and contemporary Balkan chronology. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 59—71.

Изследва и проникването в днешните български земи.

Hood, S. Troy II and the Balkans. — In: Actes du VIIIe congrès internat. des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd 1971. T. 2. Beograd, 1973, 294—299.

Изследва и взаимодействието с праисторическата култура в бълг. земи.

Howell, R. J. The origins of the Middle Helladic culture. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 73—99.

Проследява и културите от III и II хил. пр. н. е. в бълг. земи.

Katincarov, Rumen. Traits caractéristiques de la civilisation de l'âge du bronze ancien et moyen en Bulgarie. — Acta archaeologica carpathica, 15, 1975, p. 85—111.

Материали от международния симпозиум „За началото на бронзовата епоха в Централна и Източна Европа", състоял се в Иголомия, 25—28 септември 1975 г.

Kovacheva, M. Archaeomagnetic investigations of some prehistoric sites in Bulgaira. — Archaeometry, 1976, 1, p. 99—106.

Koslowski, Janusz K. Badania nad przejściem od środkowego do górnego paleolitu na Bałkanach. — Przeglad archeologiczny, 23, 1975, p. 5—48.

Разглежда и материали от палеолита в България.

Vraciu, Ariton, Reflections on linguistic and cultural relations between Anatolia and Dacia in the Bronze Age. — In: Bronze Age migration in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. London, 1973, 281—291.

Ползува публикации на български автори.

Античност

Артамонов, М. И. Гелони, агатирси и сигини. — Археология, 1976, 2, с. 1—9.

Балабанов, Петър. Оригинални накити от погребение на богата тракийка. — Изкуство, 1976, 4, с. 28—32.

Балканска, А. Международен семинар „Антична балканска керамика" във Велико Търново. — Археология, 1976, 2, с. 71—73.

Бошнаков, Росен. Оброчна плочка на тракийски конник от Добруджа. — Векове, 1975, 4, с. 76—77.

Василев, В. П. Бронзовые модели-матрицы для рельефов в торевтике римской Фракии. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван. 1976, 50—51.

Василев, Васил П. Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетена, Благоевградски окръг. — Археология, 1975, 4, с. 51—61.

Велков, В. Конец рабовладельческих отношений во Фракии. В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 54 с.

Велков, Велизар. Социално-икономическо и политическо развитие на Северна България през римската епоха. — В: Международен семинар по римска керамика 22—27 септември 1975

г., Велико Търново, В. Търново, 1975, 9—17.

Велков, Велизар и Ал. Фол. Ролята на древните балкански народи (траки и илири) в историческото развитие на античния свят. — Археология, 1976, 1, с. 1—7.

Гочева, Златозара. Тракийски елементи в гръцката митология. — Отечество, 1976, 3, с. 32—33.

Данов, Христо. Христоматия по история на Стария свят. 5 доп. и попр. изд. С., Наука и изкуство, 1976. 630 с.

Димитров, Божидар и Красимир Стойчев. Каменни котви от Созополския залив. — Векове, 1976, 1, с. 61—65.

За колекцията от антични котви в музея на гр. Созопол.

Димитров, Божидар. Тракийското селище Мастейра. — Векове, 1975, 4, с. 55—58.

Димова, Виолета. Римски погребения, открити в Русе. — ИНМ — Русе, 4, 1974, с. 13—23.

Дуриданов, Иван. Езикът на траките. (Изследване). С., Наука и изкуство, 1976. 167 с.

Рец.: Ж. Бояджиев. Нова книга за тракийския език. — Турист, 1977, 2, с. 30—31.

Захариев, Иван и Владимир Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. — Изв. на Нац. военноистор. муз., 1, 1973, с. 161—181.

Иванов, Димитър. Тракийски могилни некрополи край с. Сваленик, Русенско. — ИНМ — Русе, 4, 1974, с. 3—12.

Иванов, Теофил и Петър Вълев. Карта на Римската империя. — Геодезия, картогр. и земеустр., 1976, 3, с. 35—38.

Иванов, Т. Симпозиум върху кастела Ятрус в Берлин. — Археология, 1976, 1, с. 76.

Козенкова, В. И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели). — В: Скифский мир. М., 1975, 52—73.

Проследява и връзките с днешните български земи.

Колев, Панто. Проблеми на тракийското военно дело. — Векове, 1975, 6, с. 15—23.

Маразов, И. Образ человека во фракийской торевтике 5—4 вв. до н. э. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 255.

Минчев, Александър. Две тракийски бронзови апликации от Варненския музей. — Изкуство, 1976, 5, с. 25—27.

Михайлов, Георги. Проблеми на тракийската митология. — Векове, 1975, 4, с. 5—14.

Найденова, Върбинка. Родопите в изложбата на тракийското изкуство. — Родопи, 1976, 7, с. 32—34.

Недев, Стефан. Бележки за античната пътна система в Източна България. — Векове, 1976, 1, с. 53—58.

Николов, Д. Археологические данные о разложении робовладельческого способа производства и устанавливании колоната в римской Фракии. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов, Ереван, 1976, 309—310.

Свинтила, Владимир. Начало на художествената типизация. — Пробл. на изкуството, 1976, 3, с. 46—53.

В релефите от старохристиянските саркофази.

Свинтила, Владимир. Тракийските съкровища — съвременна наша гордост. — Отечество, 1976, с 10, с. 10—11.

Скитско изкуство. Изложба от Съветския съюз. София, 27 май — 8 юли 1976 г. (Каталог). С., 1976. 132 с. с ил.

След 17 века отново антична керамика. — Отечество, 1976, 4, с. 38—40.

За античния керамичен център край Павликени.

Станчева, М. Международен семинар по антична балканска керамика. — МПК, 1976, 1, с. 60—61.

Състоял се от 22—27.IX. 1975 г. във Велико Търново.

Стоянова-Серафимова, Димка. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. — Археология, 1975, 4, с. 41—50.

Стоянова-Серафимова, Димка. Въоръжение на тракийски войн от с. Плетена, Благоевградско. — Родопи, 1976, 9, с.31—32.

Султов, Б. Античная керамика из некрополей в Бутово. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 419.

Фол, Александър. Тракия и европейския югоизток.— В: Международен семинар по римска керамика, 22—27 септември 1975 г., Велико Търново. В. Търново, 1975, 1—8.

Хаджиев, Георги. Минералого-петрографски изследвания върху разкритата част на амфитеатъра на Филипопол. — Археология, 1975, 4, с. 74—77.

Beševliev, Veselin. Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 19—22.

За идентифицирането на р. Теарос, спомената у Херодот и Плиний.

Čičikova, Maria. L'apparition des villes fortifiées en Thrace. — Posebna izdanja, Centar za Balkanološka ispitivanja, 6, 1975, p. 249—256.

Čičikova, M. Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien. — In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava, 1974, 61—84.

Collart, Paul et Pierre Ducrey. Philippes I. Les reliefs rupestres. Paris, Ed. de Boccard, 1975. 267 p. ill. (BCH. Suppl. 2).

Като сравнителен материал използува паметници от българските земи.

Diaconu, Petre. Sur l'emplacement de l'ancienne Daphné. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 87—93.

Локализира Дафне в Pîrjoaia на десния бряг на Дунав.

Dimitrov, Bosidar. Beobachtungen über antike Topographie der südlichen Schwarzmeerküste. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 11—18.

Gerov, Boris. Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 49—72.

Goceva, Zlatozara. Das Bild des Menschen in der thrakischen Religion. — In: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V. 1976 г. Тезисы докладов, Ереван, 1976, 114.

Hoddinott, Ralph F. Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London etc., Ernst Benn, 1975, 368 p. ill.

Rez.: Charles Delvoye. — L'Antiquité classique, 1975, 2, p. 804—806.

Hoffmann, D. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum. Düsseldorf. I. 1969, 532 p.; II. 328 p. (Epigraphische Studien, 7/1, II).

Рец.: В. Велков. — Археология, 1976, 2, с. 87.

Ivanov, Dimitar. Un trésor thrace récemment mis au jour. — Obzor, 1975, 4, p. 75—78.

За съкровището от с. Борово, Русенски окръг.

Lazarov, M. Les rapports maritimes entre la côte thrace du Pont et la Méditerranée Orientale pendant la IIème et Ière moitié de la Ière millénaire av. n. é. — In: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 227.

Majewski, Kazimierz. Polskie badania archeologiczne kultury rzymskej w Bulgarii. — Wiadomosci archeologiczne, 1975, 4, p. 581—588.

Mladenova, J. L'incrustatio marmorea de la villa romaine près d'Ivailovgrad. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 273—274.

Mylonas, George E. Excavations at Mycenae 1965 to 1975. — Etudes balkaniques, 1976, 1, p. 131—141.

Novae — sektor zachodni 1972. Wyniki badan wykopaliskowych expedycji archeologicznej Universitetu im A. Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 1975. 308 p.

Oppermann, Manfred. Zum Menschenbild der Thraker in vorrömischer Zeit. — Wissenschaftl. Zeitung Univ. Halle, 25, 1976, p. 91—102.

Pippidi, D. M. Scythica minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire. Bucureşti etc., Ed. Academiei RSR, 1975. 314 p. 24 pl.

В гл. V, XVII, XXI и XXII разглежда и останалите гръцки колонии по Черноморското крайбрежие и въпроси от историята на Долна Мизия.

Popov, Dimităr. Caractéristique et localisation du culte de Bendis. — Etudes balkaniques, 1976, 2, p. 114—126.

Popov, Dimităr. The cult of Bendis in Athens. — Bulg. histor. rev., 1975, 3, p. 53—64.

Press, Ludwika. Novae in 1973 — West Sector. Report of the Activities of the Polish Archaeological Expedition. — Klio, 1976, 1, p. 45—54.

Press, I. Sesja naukowa w Plowdiw Semaines Philippopolitaines póswięcona kulturze trackiej (5—19 pázdziernik 1974). — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1975, 2, p. 327—328.

Rosen-Przeworska, Janina. Ikonografia wschodnioceltycka. Wroclaw etc., Ossolineum, 1976. 262 p.

Цитира публикации на паметници от българските земи.

Susini, Giancarlo. Bononia sul Danubio. — Il Carrobio, Bologna, 1975, p. 425—429.

За Видин и археологически обекти в района.

Tatscheva-Hjtova, Margarita. Geschichte des Dolichenkultes in Moesia inferior und in Thracia. — Klio, 1976, 1, p. 25—40.

Velkova, Živka. Der thrakische Ursprung des Namens der Stadt Novae (Moesia inferior). — Klio, 1976, 1, p. 41—43.

Средновековие

Алексиев, Йордан. Църква № 21 на хълма „Царевец" във Велико Търново. — Археология, 1976, 2, с. 53—62.

Ангелов, Димитър С. История на Византия. (Учебник за студентите от СУ Климент Охридски. 3 изд.). Ч. 3. 1204—1453. С., Наука и изкуство, 1976. 190 с.

Антонова, Вера. Град Шумен до XI век (В светлината на археологическите проучвания). — Векове, 1975, 6, с. 22—30.

Бакалова, Елка. Стенописите на църквата при село Беренде. (Моногр.) С., Бълг. художник, 1976. 144 с. с репрод.

Божков, Атанас. Социалната и творческата природа на българския зограф от Средновековието.— Изкуство, 1976, 5, с. 10—17.

Ваклинова, Маргарита. Медалион с лъвове от Велико Търново. — Векове, 1976, 1, с. 69—70.

Възарова, Ж. Н. III международен конгрес по славянска археология в Братислава. — Археология, 1976, 2, с. 69—71.

Герасимов, Тодор. Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н. е.). — Археология, 1976, 2, с. 51—53.

Гюрковски, М., А. Спасов, Св. Дончев и Хр. Георгиев. Стереокартиране на археологическите обекти Плиска, Преслав, Червен и Калиакра. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 91—97.

Джурова, Аксиния. Томичовият псалтир. — Векове, 1975, 6, с. 5—14.

Димитров, Димитър Ил. Археологически данни за ранната история на прабългарите по Долния Дунав. — Археология, 1975, 4, с. 26—32.

Димитров, Димитър Ил. Старобългарските некрополи във Варненско. — Турист, 1975, 11, с. 24—25.

Димова, Виолета и Жечка Сиромахова. Турско водно съоръжение в Русе. — ИНМ — Русе, 4, 1974, с. 37—42.

Йорданов, Йордан Ал. Как е изглеждал чъргубиля Мостич. — Отечество, 1976, 6, с. 47—49.

Опит за портретна реконструкция.

Манова, Екатерина. Ликови светаца коњаника у средњовековном бугарском сликарству и њихова сродност са сличним светитељима у грузињској средњовековној уметности. — Зборник Муз. применьене уметности, 19—20, 1975—1976, с. 105—113.

Марди-Бабикова, Велда. Към въпроса за образа на Константин Кирил Философ. (Из декоративно-монументалната живопис на нашето Средновековие). — Пробл. на изкуството, 1976, 1, с. 32—37.

Машов, Спас. Ранносредновековни фибули от Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. — Археология, 1976, 1, с. 35—39.

Медведев, И. П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л., Наука, 1973.

Rez.: I. Dujčev. — Byzantinische Zeitschrift, 1976, 1, p. 108—110.

Михайлов, Ст., Л. Дончева-Петкова и Д. Топтанов. Разкопки на градището при с. Одърци, Толбухински окръг (1971—1973). — Археология, 1975, 4, с. 62—71.

Найденова, Р. Военната терминология в старата българска литература. — Изв. на Нац. военноистор. муз., 1, 1973, с. 130—157.

Нешева, Виолета. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. — Археология, 1976, 2, с. 23—39.

Овчаров, Димитър. Ранновизантийска крепост до село Долна Кабда, Търговищко. — Изв. на Нац. военноистор. муз., 1, 1973, с. 106—129.

Попов, Атанас. Военноотбранителни особености на крепостната система на Царевец. — Военноистор. сб., 1975, 4, с. 74—84.

Прашков, Л. Хрельовата кула. История, архитектура, живопис. (Моногр.). С., Бълг. художник, 1973.

Rez.: D. Kamenova. La Tour de protosébaste Hrelio et certaines questions avant trait à l'art et à la culture bulgare au Moyen âge.— Etudes balkaniques, 1975, 3, p. 137—139.

Рашев, Рашо. Модел на юрта от Девня. — Археология, 1976, 1, с. 39—46.

Станилов, Станислав. Проучванията върху етническия състав на населението на Първата българска държава (по археологически данни). — Археология, 1976, 2, с. 10—22.

Тотев, Т., Р. Рашев, К. Константинов и П. Георгиев. Елементи на старобългарската архитектура и строителство, предмет на геодезическата документация. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията". Шумен, 13 и 14 май 1976 г., Шумен, 1976, 59—66.

Тотев, Тотю. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. — Изкуство, 1976, 2, с. 25—28.

Тотев, Тотю. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. — Археология, 1976, 1, с. 8—15.

Тотев, Тотю. Старобългарските центрове Плиска, Преслав и Мадара. — Защита на мира, 1976, 3, с. 27—31.

Тъпкова-Заимова, Василка. Долни Дунав — гранична зона на Византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X — XII в. Моногр. С., БАН, 1976. 188 с. с ил.

Тяжелов, В. и О. Сопоцинский. Искусство Болгарии. — В: В. Тяжелов и О. Сопоцинский. Искусство средних веков. Дрезден, 1975, 160—170. (Малая история искусств. Т. 3).

Флорева, Елена. Хиляда години българска икона. — Славяни, 1976, 5, с. 18—20.

Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. 2. Керамика, битови предмети и въоръжение, накити и тъкани. С., БАН, 1974.

Рец.: Йордан Алексиев. — Археология, 1976, 1, с. 58—62.

Silvia Baraschi. — SCIV, 1976, 2, p. 284—285.

Чангова, Йорданка. Средновековен Ловеч. — Векове, 1976, 1, с. 26—31.

Шмидек, Ема и Шнорк Постаджиян. Приложение на земната фотограметрия и фотограметрично документиране на археологическите обекти Мадарски конник, стенописа в Боянската църква и др. — В: Доклади на Нац. научно-техн. конференция „Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията", Шумен, 13 и 14 май 1976 г. Шумен, 1976, 98—105.

Antonova, Vera. Alt-Šumen. — Das Altertum, 1976, 2, p. 122—125.

Corvilain, Isabelle. Icônes bulgares IXe—XIXe siècle. — Archeologia, 1976, 94, p. 76—78.

По случай изложбата „Български икони" в Пти Пале, Париж.

Dabrowski, Krzysztof, Teresa Nagrodzka-Majchrzyk et Edward Tryjarski. Hunowie europejscy, protobulgarzy, chazarowie, pieczyngowie. Wroclaw etc., Ossolineum, 1975. 649 p. ill. (Kultura Europy wczesnosredniowiecznej, 4).

Djingov, Georgi. Sur l'origine de la verrerie en Bulgarie au Moyen âge. — Посебна изданьа Балканол. инст. Београд, 3, 1975,с.109—114.

Donat, Peter. Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues in mittleren und südostlichen Europa. — Balcanoslavica, 4, 1975, p. 113—125.

В проучването се разглеждат и днешните български територии.

Herrmann, J. Ausgrabungen im spätantiken Limeskastell Iatrus und in der altbulgarischen Siedlung bei Krivina an der Donau, VR Bulgarien. — Ausgrabungen und Funde, 1976, 1—4, p. 185—187.

Herrmann, Joachim. Jatrus — Krivina. Ergebnisse und Probleme der Erforschung des Limeskastells und der altbulgarischen Siedlung an der unteren Donau. — Das Altertum, 1976, 1, p. 42—48.

Manova, Ekaterina. Die Glasverwendung in den spätmittelalterlichen Städten (XII—XIV Jh.).— Посебна изданьа Балканол. инст. Београд, 3, 1975, с. 187—195.

Stantcheva, Magdalina. Sur l'importation du verre italien à Sofia au XIVe—XVIe s. — Посебна изданьа Балканол. инст. Београд, 3, 1975, с. 157—166.

Syntagma ton paleochristianikon psiphidoton dapedon tis Ellados, I. Thessaloniki, 1974.

Rez.: N. C. Kocev. — Etudes balkaniques, 1976, 1, p. 161—162.

Valov, Valo. Production du verre dans la capitale médiévale bulgare Veliko Tirnovo de la fin du XIIe à la fin du XIVe siècle. — Посебна изданьа Балканол. инст. Београд, 3, 1975, с. 127—141, 1л. ил.

Važarova, Zivka. Zum Problem der Glasproduktion im mittelalterlichen Bulgarien (8—10 Jh) — Посебна изданьа Балканол. инст. Београд, 3, 1975, с. 115—121, 3 л. табл.

Нумизматика

Герасимов, Тодор. Антични и средновековни монети в България. С., Бълг. художник, 1975. 160 с. с ил.

Рец.: Е. С. Паметници на старо изкуство. — Славяни,1976, 1, с. 52.

Йорданка Юрукова.— Изкуство, 1976, 4, с. 36—37.

Карайотсв, Иван. Нови данни за Аполонийския колос на Каламис. — Изкуство, 1976, 3, с. 42—43.

Според бронзова монета, открита през 1975 г. в тракийската крепост „Малкото кале", с изображение на статуята.

Кузманов, Георги. Съкровище от ранновизантийски монети на нос Калиакра. — Векове, 1975, 4, с. 77—80.

Писарев, Атанас. Оловна ампула от хълма „Царевец" във Велико Търново, — Археология, 1976, 1, с. 46—50.

Рогалски, Адолф. За два медалиона на Гордиан III, сечени в Адрианопол. — Археология, 1976, 1, с. 54—57.

Рошковска, Ана Антонова. За глиптиката от епохата на българското Възраждане. — Пробл. на изкуството, 1976, 1, с. 46—52.

Хараланов, Васил. Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. — Археология, 1975, 4, с. 72—73.

Gerasimov, Todor. Données numismatiques sur la ville d' Odrysa (Odrosa) en Thrace. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 45—48.

Schönert-Geiss, E. Neues aus der alten Welt. Bulgarien. — Das Altertum, 1976, 2, p. 126.

За намереното през 1975 г. съкровище от златни византийски монети в кастела Ятрус при Кривина.

Епиграфика

Андреев, Йордан и Сергей Радоев. Надписите от скалната църква „Свети безсребърници" при

гара Карлуково. — Векове, 1975, 6, с. 46—55.

Балканска, А. К вопросу греческих амфорных клеймах римской эпохи. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V. 1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 26.

Бешевлиев, Веселин. За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност. — Археология, 1976, 2, с. 49—51.

Божилова, Виолета. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград). — Археология, 1976, 2, с. 40—48.

Влахов, Кирил. Загадката тракийски език. — Отечество, 1976, 7, с. 22.

Георгиев, В. Дешифровка текста диска из Феста. — В: XIV междунар. конференция античников соц. стран, Ереван, 18—23.V.1976 г. Тезисы докладов. Ереван, 1976, 88—89.

Герасимова-Томова, Василка. Военна диплома от Nicopolis ad Istrum от 162 г. — Археология, 1976, 1, с. 50—54.

Гълъбов, Иван. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 1975, 4, с. 13—25.

Динков, Божидар. Дискът от Фестос. — Отечество, 1976, 1, с. 20—21.

За разчитането на критското пиктографско писмо от акад. Вл. Георгиев.

Тодорова, Хенриета. Найранните писмени знаци от българските земи. — Наука и техн. за младежта, 1976, 5, с. 56—59.

G. C. S. Lapidari bulgari. — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 273—274.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Apports épigraphiques et archéologiques sur une localité disparue. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 95—99.

За античното селище Карабизия южно от нос Галата.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Ein Militärdiplom aus Nicopolis ad Istrum. — Klio, 1975, 1, p. 227—232.

Hollenstein, Lorenz. Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia inferior. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 23—44.

Mihailov, Georgi. A propos de la stèle du „captor Decebali" à Philippes. — In: Mélanges helléniques offerts à Georges Daux. Paris, 1974, 279—287.

Mihailov, Georgi. Epigraphica thracica. — Epigraphica, 37,1975, 1—2, p. 25—67

Mitova-Džonova, Dimitrina. Contribution épigraphique de la Haute époque de Byzance. — Etudes balkaniques, 1976, 1, p. 142—144.

Ovcarov, D. Le terme „POMANHA" sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. — Studia balcanica, 10, 1975, p. 105—111.

Velkov, Velizar. L'epigrafia antica in Bulgaria (1944—1974). — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 274—282.

Музейно дело и консервация

Колчев, Димитър. Постижения и проблеми на Смолянския исторически музей. — Родопи, 1976, 5, с. 14—16.

Малецки, Михаил. Реставрация, консервация и дублиране на плата и коланите от разкопките в Плиска. — Изв. на Нац. военноистор. муз., 2, 1976, с. 164—171.

С тракийското изкуство по света. — Наша родина, 1976, 5, с. 8—9.

Солева, Галина. Въоръжението и военното дело по времето на хан Крум в бъдещата експозиция на НВИМ. — Изв. на Нац. военноистор. муз., 2, 1976, с. 172—178.

Станчева, Магдалина. Мисли по повод първата изложба на Националния исторически музей. — Векове, 1976, 1, с. 77—78.

За изложбата „Праисторическото изкуство в България", уредена съвместно с Археол. институт и музей при БАН.

Тодорова, Хенриета. Изложбата „Праисторическото изкуство в България". — Векове, 1975, 4, с. 92—94.

Тотева, П. Постоянна изложба на икони към Пловдивската художествена галерия. — МПК, 1976, 1, с. 67.

Филипов, Трайко. 50 години музей и музейно дело в Лом. — МПК, 1976, 1, с. 44—49.

СТОЯНКА ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов — Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати 1
Александър Бонев — Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън 11
Димитър Овчаров — Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи (IV—VI в.) 20

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Л. Русева-Слокоска — Към въпроса за градоустройството на Пауталия 30
Бистра Божкова — Антични монети от разкопките на Пауталия 39
Д. Митова-Джонова — Раннохристиянската базилика Б от „Калето“ в Берковица . . 47
Йордан Алексиев — Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг 55

ПРЕГЛЕД

Г. Ил. Георгиев — IX международен конгрес по праистория и протоистория 61

КНИГОПИС 63

SOMMAIRE

Vasil Nikolov — La révolution néolithique en Asie Antérieure et ses résultats 10
Aleksandăr Bonev — Etat des recherches sur le trésor d'or de Vălčitrăn 19
Dimităr Ovčarov — Architecture et décoration des sépulcres paléochrétiens dans les terres bulgares (IVe—VIes.) 29

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

L. Ruseva-Slokoska — Sur le problème de l'urbanisme de Pautalia 38
Bistra Božkova — Monnaies antiques des fouilles de Pautalia 46
D. Mitova-Džonova — La basilique paléochrétienne B de „Kaleto“ à Berkovica 54
Jordan Aleksiev — Fours de potier et habitations mi-souterraines des IXe—Xe s. près du village Hotnica, dép. de Veliko Tărnovo. 60

REVUE

G. Il. Georgiev — IXe congrès international de préhistoire et protohistoire 61

BIBLIOGRAPHIE 63

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

	кн.	с.
Ал-Хатиб, Афраа — Палмирският надгробен портрет (I—III в.)	2	1
Бонев, Александър — Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън	4	11
Вăжарова, Живка — Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни)	2	30
Вълов, Вăло — Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.)	1	14
Гатев, Пею — Накити от погребения от XI—XII в.	1	30
Гюзелев, Васил — Проучването на поселищната история на средновековна България (историография, съвременно състояние и задачи)	3	1
Димитрова-Чудилова, С. — Фалшивите български монети от XIV в.	3	29
Иванов, Теофил — Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания	2	16
Константинов, Казимир — Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг	3	19

SOMMAIRE DE L'ANNEE 1977

	f.	p.
Al-Hatib, Afraa — Le portrait sépulcral de Palmyre (Ie—IIIe s.)	2	1
Bonev, Aleksandăr — Etat des recherches sur le trésor d'or de Vălčitrăn	4	11
Văzarova, Živka — Le rite funèbre en tant que source historique de la nature ethnique de la nationalité bulgare (d'après des données archéologiques et ethnographiques)	2	30
Vălov, Vălo — La canalisation d'eau des villes et des forteresses médiévales bulgares (VIIe—XIVe s.)	1	14
Gatev, Peju — Parures de sépultures des XIe—XIIe S.	1	30
Gjuzelev, Vasil — L'étude de l'histoipe d'habitat de la Bulgarie médiévale (historiographie, état contemporain et tâches)	3	1
Dimitrova-Čudilova, S.— Les fausses monnaies bulgares du XIVes.	3	29
Ivanov, Teofil — L'agora de Nicopolis ad Istrum d'après les nouvelles études	2	16
Konstantinov, Kazimir — Deux inscriptions anciennes bulgares du monastère rupestre près du village Kreča, dép. de Tărgoviste	3	19

Николов, Васил — Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати . 4 1
Овчаров, Димитър — Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи (IV—VI в.) 4 20
Попов, Димитър — Копенхагенският релеф 1 1
Сотиров, Иван — Златарското изкуство в Чипровци през XVI и XVII в. . . . 3 42
Щерева, Ирина — Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.) 3

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Алексиев, Йордан — Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг . 4 55
Божкова, Бистра — Антични монети от разкопките на Пауталия 4 39
Джамбов, Иван—Средновековни накити от Хисар 3 56
Кесякова, Елена — За градоустройството на Филипопол през римската епоха 2 51
Митова-Джонова, Д. — Раннохристиянската базилика Б от „Калето“ в Берковица 4 47
Овчаров, Тодор — Вила рустика край с. Крън, Старозагорски окръг 1 47
Петрова, Марта — Архитектониката и пространствените образи на три църкви в Шуменската крепост 2 60
Русева-Слокоска, Л. — Към въпроса за градоустройството на Пауталия 4 30
Славчев, Петър — Икона на светец-воин от Царевец (XII—XIII в.) 3 60

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Бешевлиев, Веселин — E. Popescu. Inscripţiile din secolele IV—XIII descoperite în România (=Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXXIV recentiores). Bucureşti, 1976. 438 p. 2 59
Георгиева, Соня — Ж. Н. Вържарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., Изд. на БАН, 1976. 448 с. с ил. 3 66
Герасимова-Томова, В. — П. Петровић. Палеографија римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975. 171 с., 23 табл., 63 обр. (=Посебна издања, Археолошки институт, кн. 14). 2 68
Панайотов, Иван — J. Mellaart. The Neolithic of the Near East. London, Thames and Hudson, 1975. 300 p., 164 ill. 2 66

ПРЕГЛЕД

Аврамова, М., Г. Кабакчиева, Д. Топтанов — XXI национална археологическа конференция 1 56
Георгиев, Георги Ил. — IX международен конгрес по праистория и протоистория 4 61
Георгиев, Георги Ил. — Международен симпозиум „Варненският некропол и проблемите на халколита“ 1 54
Овчаров, Димитър — Живот, отдаден на науката 3 68

Nikolov, Vasil — La révolution néolithique en Asie Antérieure et ses résultats 4 1
Ovčarov, Dimităr — Architecture et décoration des sépulcres paléochrétiens dans les terres bulgares (IVe—VIe s.) 4 20
Popov, Dimităr — Le relief de Copenhague . 1 1
Sotirov, Ivan —L'orfèvrerie à Čiprovci aux XVIe et XVIIe s. 3 42
Štereva, Irina — Contribution à l'étude de la céramique médiévale en Bulgarie (XIe—XIIe s.) 3 6

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aleksiev, Jordan — Fours de potier et habitations mi-souterraines du IXe—Xes. près du village Hotnica, dép. de Veliko Tărnovo 4 55
Božkova, Bistra — Monnaies antiques des fouilles de Pautalia 4 39
Džambov, Ivan — Parures médiévales de Hissar 3 56
Kesjakova, Elena — L'urbanisme de Philippopopolis pendant l'époque romaine 2 51
Mitova, Džonova, D. — La basilique paléochrétienne B de „Kaleto“ à Berkovica 4 47
Ovčarov, Todor — Villa rustica près du village Krăn, département de Stara Zagora . . . 1 47
Petrova, Marta — L'architectonique et les figures spatiales de trois églises dans la forteresse de Sumen 2 60
Ruseva-Slokoska, L. — Sur le problème de l'urbanisme de Pautalia 4 30
Slavčev, Petăr — Icône d'un saint-guerrier de Carevec (XIIe—XIIIe s.) 3 60

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Beševliev, Veselin — E. Popescu. Inscripţiile din secolele IV—XIII descoperite în România (=Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXXIV recentiores). Bucureşti, 1976. 438 p. 2 69
Georgieva, Sonja — Ж. Н. Вържарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., Изд. на БАН, 1976. 448 с. с илюстр. 3 66
Gerasimova-Tomova, V. — П. Петровић. Палеографија римских натписа у Горњој Мезији. Београд, 1975. 171 с., 23 табл., 63 обр. (=Посебна издања, Археолошки институт, кн. 14) 2 68
Panajotov, Ivan — J. Mellaart. The Neolithic of the Near East. London, Thames and Hudson, 1975. 300 p., 164 ill 2 66

REVUE

Avramova, M., G. Kabakčieva, D. Toptanov — XXIe conférence archéologique nationale 1 56
Georgiev, Georgi Il. — IXe congrès international de préhistoire et protohistoire . . . 4 61
Georgiev, Georgi Il. — Symposium international „La nécropole de Varna et les problèmes du Chalcolithique“ 1 54
Ovčarov, Dimitar — Vie, consacrée à la science 3 68

Тотев, Т., Р. Рашев — Българо-съветска среща в Шумен по археология на прабългарите 1 66
Юрукова, Йорданка — Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. 1 67
Проф. Димитър Ангелов на 60 години . . . 3 68

Totev, T., R. Rašev — Rencontre bulgaro-soviétique à Šumen sur l'archéologie des Proto-bulgares 1 66
Jurukova, Jordanka — Les trouvailles monétaires découvertes en Bulgarie en 1971 et 1972 . . . . . 1 67
Prof. Dimităr Angelov à 60 ans 3 68

КНИГОПИС

Петрова, Стоянка 4 63

BIBLIOGRAPHIE

Petrova, Stojanka 4 63

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София Ц, бул. „Стамболийски“ 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06
Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. I, ет. II, тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова **Коректор** А. Христова

Дадена за набор на 23. IX. 1977 г. **Подписана за печат на** 19. XII. 1977 г. **Печатни коли** 9 **Издателски коли** 8,40
Формат на хартията 60×84/8 **Изд. индекс** 6715 **Тираж** 1700 **Поръчка** 465 **Отделна книжка** 1,40 **лв.** **Годишен абонамент** 5 **л.**

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.